

Joseba Leturia kalekume agnostikoa

Maidier Etxaniz iriondo
Filosofian doktorea

Orain aurkeztuko dugun testua Txillardegiren *Leturiaren egunkari ezkutuari* eskainitako lana da. Jakina da *Leturiaren egunkari ezkutua* euskal eleberri modernoak izateaz gain, eleberri existentsialista dela.

Gauzak horrela, lan honen xede nagusiak bi izango dira: alde batetik, existentsialismoaren eragina *Leturiaren egunkari ezkutuan* aztertzea, Kierkegaard eta Unamunorena bereziki, eta, bestea, Txillardegik frankismoan bizi izan zuen erlijio-krisia bistaraztea. Izan ere, testuinguru horren seme dugu *Leturiaren egunkari ezkutua*.

GAKO-HITZAK: Txillardegi · *Leturiaren egunkari ezkutua* · Existentsialismoa · Modernitate · Kierkegaard · Unamuno · Lutero · Sartre.

Joseba Leturia the agnostic city slicker

The text that follows is a work dedicated to the book *Leturiaren egunkari ezkutua* (*Leturia's secret diary*) by Txillardegi. As it is known, besides being the first modern novel, Leturia's secret diary is an existentialist novel.

Thus, the main objectives of this work are, on the one hand, to analyze the influence of existentialism, especially of writers such as Kierkegaard and Unamuno, on *Leturia's secret diary* and, on the other hand, to show the religious crisis that Txillardegi experienced during Francoism. In fact, *Leturia's secret diary* is set in this period.

KEY WORDS: Txillardegi · *Leturiaren egunkari ezkutua* (*Leturia's secret diary*) · Existentialism · Modernity · Kierkegaard · Unamuno · Lutero · Sartre.

Jasotze data: 2016-03-21 *Onartze data:* 2016-05-24

1. Sarrera

Berrogeita hamarreko hamarkadan murgilduta gaude, frankismoan, eta gerraren itzalak oraindik irmo dirau. Beldurra da nagusi. Diktadurak, gerra zikinaren aparatu legalarekin eta militarrekin gehiengoaren isiltasuna eta burumakurtzea bermatuko ditu. Ondorioz, debekuak eta era guztietako errepresioak nagusituko dira hamarkada honetan.

1936ko gudak ekarri zuen deserriratzea anitza eta zabala izan zen; intelektualak, politikariak, langileak, nekazariak... Eta luze jo zuen gainera, guda amaituta ere, diktadura frankista nagusitu baitzen.

Euskaldun askok egoera horren aurrean Iparraldera ihes egin zuten, gerra amaitu bitartean, ordea, Espainiara itzuli eta errepublikanoen alde borrokatu ziren. Ipar Euskal Herriak ere nahiko hurbildik bizi behar izan zituen Hegoaldeko gerra eta horren ondorioak, gerratik ihesean edo gerra ondoren Hegoaldetik alde egin zutenei laguntzen. Gertakari horretaz gain, euskaldun askok aukeratu zuen Venezuelara, Argentinara, Mexikora eta Amerikako beste herrialdeetara ere atzerriratzea. Hauxe izan zen gerraren beste ondorio lazgarria eta garrantzi historiko handikoa.

Urteak aurrera joan ahala, ordea, hautsitako harremanak berrosatuz doaz, eta, hala, 50eko hamarkadaren bigarren erdialdera, Euskal Herrian bertan eta erbestean horretan lanean dihardutenen ahaleginari esker, euskal kulturak indar pixka bat bereganatuko du, berrindartze eta biziberritze bat ezagutuz. Urte horietan, Euskal Herrira Europatik datozen lehen idatzi existentzialistak sartzen hasten dira eta ordura arte guztiz tradizionala izan den euskal munduan hautsak harrotuko dituzte. Horrela, bada, Pako Sodupe dion moduan:

[...] XX. mendeko bi mundu gerra eta Espainiako gerraren ondotik hasirik 1980 ingurura arte luzatzen da Euskal Herriaren garai jakin bat, aipatutako gerra horiek sakon markatu dutena.

Sakoneko marka horren ezaugarri nagusietako bat zintasunaren aldarriarena da, nork bere egi apurñoa biluzik eta osorik adieraztearen munta, gizabanakoaren barneko egia bezala norbere herriarena, iragan hurbilaren egia adierazi beharra. Zintasuna, egiazkotasuna eta benetakotasuna dira giltza-hitzak.

Nork bere barneko egia pertsonala adierazi behar hori aro horretan Europan nagusi den giro existentzialistarekin erara datorrela esango nuke. Gerraurreko mundu seguruan, ideia kristau betierekoen ziurtasunean, barne-egia azaltzeak ez zuen lehentasunik; gerren ondoriozko krisi garaian bai, gora handiena duen ideia bilakatzen da (Sodupe, 2011: 131).

1.1. Modernitatearen krisia

Azken finean, krisi honen atzean Europan presente zegoen Modernitatearen krisiaren zantzuak ageri dira. Jakintzak eta aurrerapenak bere eremuan sakontzen doazen bezalaxe, filosofiari berea murrizten ari zaio. Spencer, Darwin eta beste zientzi pentsalariak beren unerik gorena ezagutzen ari dira eta, ondorioz, filosofiaren joera gehienak matematizatzen edo mekanizatzen doaz «positibismo»aren baitan

erabat murgilduz. Arrazoimena gailendu egin da eta deshumanizazioak bere agertzea egin du.

50eko hamarkadako Euskal Herria ere Modernitatearen krisian erabat murgildua egongo da. Baina zer esanahi du horrek? Modernitateaz berba egiten dugunean, argi utzi behar dugu, Modernitateak hainbat esparru edo eremuri eragin diola. Politikaren eremuari dagokionez, Joxe Azurmendik honako hau esaten digu *Oraingo gazte eroak* lanean:

Moderniak gauza ezberdinak, eta askoran kontrarioak, esanahi ditu. Adibidez, historikoki, Euskal Herria azpizgain irauli duten XIX. mendeko aldagoiak, lur hau industrialki goiritu eta politiko-sozialki suntsitu dutenak: horregatik, «antimodernia» oso moderno bat badago gero, euskalduntasuna eta jatorritasuna iraganaldi premodernoarekin berdindu nahi izaten dituen, gure artean (baina ez gure artean bakarrik, Europa osokoa izan da fenomeno kultural eta politiko hau: arlo horretara geroxeago etorriko naiz). Abertzaletasun («antimoderno») klasiko edo «burges» horri adina, modernismo burgesari egingo dio zaputz belaualdi berriak. «Gora Euskadi askatuta!» oihuari eusten dio. Baina zer askatasun da hori? Ez da XIX. mende erromantikoak asmatutako historiari itzuli nahi: ez dugu nahi «euskaldun jatorrak» izan. Libreak bakarrik. Ez handiagoak, ez txikiagoak, ez hobeak besteak baino. «Geu» izan.

Bakarrik, zer da geu izatea ere: zer da euskalduna izatea?

Honelako auziak eztabaidatzen ziren 67 -68 aldera gure artean, eta irakurleak maiz irakurria du, gerra ondoan «mundu berria» esanez eraiki den mundu zaharra arbuatu nahi zuen gazteriaren eztanda urteak izan direla horiek, norberetasunaren errebindikaziokoak «apararuaren» aurka, irudimenarenak «razionalitatearen» aurka. «Nik NI izan behar dut, ni euskaldun hau naiz, bizi naizen Euskal Herrian hori geroz eta zailagoa da ordea», protestatzen zuen Rikardo Arregik (Azurmendi, 1998: 117).

Ezker berriak arbuatuko duen razionalitea modernoa zen. Aurretikako guztia gizakiaren esentziarekin identifikatzeaz gain, arrazoa instrumentu bilakatu da deshumanizazioa bultzatuz.

Errenazimentuan gailurra ezagutu zuen Mendebaldeko historiaren gizabana-koaren askatze-proiektua gailentzearekin batera, «gizabanako burges»arekin topo egin du, eta kontsumoaren gizarte moderno teknikoak gizabanako guztiak berdindu egin ditu, bakoitzaren berezko ezaugarriak ezereztuz. Ilustrazioa Errenazimentuaren etsai bilakatu da, indibiduoak ez baitu oraindik oinarririk bere buruaren jabe izateko eta era guztietako menpekotasunean murgildua aurkitzen da berriro. Propagandak, bestalde, indibidualtasuna goratzen eta predikatzen jarraitzen du, baina haren suntsipen-operazioaren parte izango da. Horrela, bada, faxismoa egoera honen fruitua besterik ez da izango eta bere metodoen bidez gizakia gizartean atomizatzea eta kontrolpean izatea izango du xede. Hori ere zoritxarrez Modernitatea da.

[...] are Moderniak gure artean erakusten zuen aurpegi —eta arima— erreakzionarioaren aurka izan da, zeren aurka altxatu den gazteria Euskal Herrian ere, ez Parisen bezalako festaz, baina bai hango antzeko irakurgaiak elikatuta. Kultura baten aurka, historiaren aurka; alde batetik nahiz bestetik nortasunarentzat inposatu nahi ziren eredu faltsu eta mitikoen aurka (Azurmendi, 1998: 120).

Modernitatearen krisi hau, ordea, ez da gizartean, politikan eta kulturagintzan bakarrik hedatuko, erlijioaren eremuan ere pitzadura handiak sorraraziko ditu. Hona hemen zer dioten Joxe Azurmendik Karlos Santamariak Modernitateari buruz zuen ideia azaltzen digunean:

Modernitatearen krisian gaude. Sekularizazioaren historiaren buruan eta porrotean gaude, humanismo antropozentrikoaren tragediaren orduan. Historia modernoaren irakurketa horren arabera, Erdi Aroan Jainkoari begira zegoen gizakia eta haren mundu guztia, Bepizkundeaz gero, bere buruari begira jartzera bihurtu da hura eta haren kultura, ikerketa, ekintza guztia.

Bepizkundeko humanistei baino kasu gehiago egiten zaio Erreformari Santamariaren azalpenean: Erreformak muturreraino eraman du pesimismo agustindarra, gizakia bekatuak deseginda eta Jainkoaren ahalmenaren azpian zanpatuta ikusiz.

Esta visión aterradora de la grandeza de Dios y de la miseria del hombre, que el jansenismo recogerá, produce un efecto paradójico. Puesto que el hombre no vale para el cielo —azaltzen du Santamariak dibulgazioko hitzaldi baterako apunteetan—, tendrá que valer para la tierra¹.

Gizakia negozioetan murgiltzen da, Jainkoaz ahaztu egiten da, mundua profano bihurtzen da. Sekularizazio prozesu luze horretan, dena ez da izan negatiboa. Humanismo berriak salbatu beharko dituen balio handiak ditu. Baina, azken batean, humanismo hori trokan behera amildu da, ez humanismoa zelako, baizik antropozentrikoa zelako².

Txillardegi ere testuinguru honen seme dugu, baina, Santamariak ez bezala, positibotzat hartuko ditu kristautasunaren baitan sortzen ari diren pitzadurak. Elizaren jarrera frankismoa salatzeaz gain, garaiko katolizismoaren baitan tomismoak (eskolastikak) bultzatutako dogmaren aurka altxatuko da Jose Luis, eta protestantismoak garatzen zuen immanentismoaren eta garai hartan indarra hartzen ari ziren Jainkorik gabeko erlijioen lagun agertuko da. Hori dela-eta, Santamariak, katolikoa izanik, aipatu berri dugun humanismo antropozentrikoa gaizki ikusten duen moduan, Txillardegi humanismo horren defendatzaile agertuko zaigu, hots, erabat antropozentrikoa izango da Jose Luisek defendatuko duen humanismoa. Horrela, Txillardegiren humanismoa giza existentziaren immanentismoaren eta Sartreren humanismoaren ikuspegiaren eraginpean garatuko da, jainkotiarra den transzendentzia oro baztertuz.

Hortaz, krisia denbora-tarte bat baino gehiago da. Hau da, jarrera bat, eta gizakiaren benetako existentzia zein den galdera nagusitzat duena. Euskal Herrian, bestalde, erlijioaren krisiak uste baino eragin handiagoa izango du. Izan ere, Eliza ofizialki faxistekin eta irabazleekin lerratzearen gertakaria erabakigarria izango da. Tontoarena egin duenaren inpresioa pizten zaio euskal fededunari. Horrela, gizakiaren eta bakoitzaren existentziaren inguruko gogoetek indarra hartuko dute eta giza existentziaren inguruko meditazioak adoretzen zituzten korronte filosofikoek inoiz baino presentzia handiago izango dute. Ondorioz, Nietzsche edo Bergson

1. «El humanismo integral de Jacques Maritain», Escuela de Teología para Seglares, 1969-12.

2. Azurmendi, Joxe. In: <<http://www.ehu.eus/santamaria/pdf/J1.pdf>>, 3. or. Azkenengo aldiz 2016ko otsailaren 21ean kontsultatua.

bezalako pentsalariek edota marxismoa, pertsonalismoa eta existentzialismoa bezalako korrante filosofikoek erabateko presentzia eta indarra izango dute.

1.2. Existentzialismoa

Existentzialismoari dagokionez, hasteko, existentzialismoaren definizio ezberdinak daudela argi utzi behar da. Horrela, bada, abiapuntu hau kontuan hartuta, labur-labur azaltze aldera, Joxek Azurmendik dioen moduan: «Hasteko, moda burrunbatsu bat izan zen bere tenorean, kulturako eta gizarteko alor guztiak inbaditu zituena (janzkera era orrazkera, zinema, nobela, teatroa...): Kafka, Rosellini, Ingmar Bergman, Heidegger, Unamuno, Camus... Belaunaldi hau pentsa eta sentigiro horretan hazi da, bera ohartuki ala oharkabe. Ordea, zer izan da hertsikiago existentzialismoa, filosofia bezala, pentsamendu tradizionalaren aurkez aurke? Pentsamendu tradizional horretatik begira, irrazionalkeria besterik ez. Nahasteria eta kaosa, ordena tradizionalaren txikizioa, moralaren emagaltzea, gazteriaren sedukzio eta perbertsioa (Oi Unarnuno eta Sartre gaitzo haiek!)» (Azurmendi, 1998: 129-129).

Santamariarentzat, aitzitik, existentzialismoak kutsu erabat erlijiosoa izango du. Izan ere, arestian esan dugun moduan, existentzialismoaren definizio ezberdinen aurrean aurkituko gara. Horietako bat orain bistaratuko dugun hau izango da. Zergatik Santamariaren existentzialismoaren definizio hau eta ez beste bat? Erlijioaren ikuspegitik emana delako eta Txillardegiren *Leturiaren egunkari ezkutuan* existentzialismoaren definizio honek erabateko presentzia izan du. Hona hemen zer dioen Joxe Azurmendik Santamariak existentzialismoaren inguruan zuen ideari buruz:

Zer da existentzialismoa? Erantzunik ez dago. Ezin da egon. Edo, ezin da existentzialismotik bertorik emanda behintzat. Karlos SantaMariak dioen moduan: *Si algo hay que repugne al existencialismo es el dar definiciones. Definir es querer apresar las cosas entre las paredes de los vocablos, aherrojarlas entre las cadenas de los conceptos abstractos, ponerlas, en suma, en conserva. La definición, el concepto, son a la existencia lo que una sardina en salazón es a una agilísima sardina, vivita y coleando entre la espuma*³.

Existentzialismoa bizitu egiten da, ez definitu. Baina filosofiak, nahitaez, kontzeptuekin dauka zerikusia eta zeregina. Bizipenak pribatuak dira, eta komunikaezinak, kontzeptutik pasatutaezpada. Gure barne-intuizioak eta esperientziak metodikoki analizaezinak dira, haien natura tximarrikatu eta andeatu gabe... Interesgarria dugu hori, Santamariak zer-nolako filosofia bilatzen duen ikusteko. Aita Iturrioz jesuitak hitzaldi batzuk eman zituelarik Donostian existentzialismoaz, entzuleengan «egonezina» esnatu izanak pozten du bereziki Santamaria. Eta ulertzen da, aspaldian egonegizko egon zaharrean bizi zen gizarte donostiarrean. Batzuek egonezina arimako bakeari, tentuari kontrajartzen omen diote, espirituko gaitz bat balitz bezala. Existentzia, ordea, osteratzen du Santamariak, ez zaigu eman atsedean hartzeko. Bizitza jatorri humano bat nekez irudika daiteke egonezinik gabe. Ozeano barneko esponjak eta polipoak eta itsas barraskiloak, agian, halaxe biziko dira ur sakon bigunetan kulunkari.

3. «La inquietud», *La Voz de España*, 1950-01-27

Pero vivir simultáneamente tiempo y eternidad, absoluto y contingente, espíritu y animalidad, realidad y deseo —que todo es vida humana— no puede hacerse sin conflicto ni pelea interior (Ibid.).

Espiritu lokartuok astintzean sumatzen du Santamariak existentzialismoaren positiboena. Eta ez Donostian bakarrik. Baizik baita, metafisika klasikoaren handitasunaren ondoan, haren miseria begi-bistara ateratzean ere. Metafisikak mundua eta munduko zerak kontzeptuetan ezagutzen ditu eta, beraz, unibertsaltasunean, ez bakoitza bere bakoiztasunean.

Pero el ser individual es, desde cierto punto de vista, lo que más me interesa en este mundo. Mi vida y mi muerte, vistas desde dentro de mí mismo: como actor, no como espectador; como sujeto, no como objeto del pensamiento. Es mi propio misterio el que intento afrontar⁴.

Existentzialismoa, pentsamendu kontzeptualaren aurkako matxinada bat da. Eta nor bere nortasun eta banakotasunean atzemateko haren xedea «problema cuasi-religioso que el existencialista se propone» bezala ulertu dizu. Zientzien ezaskitasunak metafisika eskatzen badu osagarri, metafisikak ere badu bere ezaskitasuna, «existentzialismoa» — nolabait esateko— eskatzen duena.

Existentzialistak badaude sinesgabeak, baina fededunak ere bai. Batez ere, aitzindari historiko handiak dira San Agustin, San Bernardo, Pascal, etab. «La actitud existencialista no es una filosofía [...]. Es una actitud prefilosófica o, más bien, pre-religiosa» (Idem). Santamariaren kontzientzian hori garrantzizkoa baita: filosofia jatorra erlijiozko arazoarekin josita ikusten du eta⁵.

Horrela, bada, existentzialismoa, Modernitatearen triskantzatik sortu den aro berri baten hasieraren testigu dugu. «Aro berri bat hasi da sortzen derrotatik eta desenkantutik (“Munduak gezurra diotsu, bihotza” meditatzen du Krutwigek), fedegabetasunaren itsasoan jaio era geratzeko. Esperantzak hil dira (“Itxaropena/izena duen zital-lili haur!”, madarikatzen du Mirandek). “Ezer ezaren samina” erostatzen ari da Joan San Martin “Otsalar”» (Azurmendi, 1998: 33). Horregatik, Lourdes Otaegi Imaz dioen moduan:

Etorkizunari itxaropentsu eta asmo onez begiratzen zioten gerra aurreko idazleen lanak tonu bizi eta indar handikoak ziren; gerra ondoren, aldiz, oinarrizko gaiak gutxitu egin ziren. Hala, nostalgiaz beterik begiratzen zieten pizkundeko ilusioari, gaiak lantzeko indarrari, umoreari, ironiari, garai hartako gai askotarikoei eta planteameduen bizitasunari. 1942-1963 urteetako poesia egileek euskararen eta euskal kulturaren egoera islatu zituzten; horien etorkizuna eta horien inguruko arazoak izan zituzten poemetako gai. Larritasuna eta ezkortasuna nabari dira poema horietan, baina baita etsipenean ez erortzeko gogoia ere. Gogoeta eta nostalgia dira nagusi, eta ezaugarri dramatikoak ere ikusten dira hainbat idazleren lanetan. Horregatik, literaturtasunean minbera eta zentzu guztietan oso konprometitua da gerraondoko lirika.

Orixek erbestearen lazeria eta euskal gizartearen gerraondoko abaildura latza bizi izan zituen, baina, hala ere, bere munduari eutsi zion hein batean, eta haren lanak beste batzuenak baino gutxiago islatu zituen Euskal Herriaren porrotaren

4. «Existencialismo y fe católica», *Incunable*, 1951-02

5. Azumendi, Joxe, In: <<http://www.ehu.es/santamaria/pdf/J1.pdf>>, 17.-18. or.

ondorio atsekabezkoak. Jarraian aipatuko ditugun beste hainbat egileren lanak, aldiz, idazleek bizi izan zuten egoera gogorraren adierazgarri dira. Gerraondoan, erbesteko idazle Telesforo Monzonek eta Jokin Zaitetik argitaratu zituzten lehenengo euren lanak; erbestera joan ez zirenen artean, berriz, Salvatore Mitxelena, Nemesio Etxaniz, Juan San Martin *Otsalar* eta J. I. Goikoetxea *Gaztelu* azpimarratu behar dira; Ipar Euskal Herrian, J. Diharce *Iratzeder* eta M. Erdozaintzi-Etxart. Testuinguru horretan sortu zen Parisen, A. Ibiñagabeitiaren eskutik, Jon Mirande heterodoxoa. Azpimarratu behar da, halaber, Monzon, Otsalar eta Mirande izan ezik, hainbat ordena erlijiosotako elizgizonak zirela gerra ondorengo idazle gehienak errepresio giro hartan euskal poesiaren garrari eutsi ziotenak. Beraz, oso nabarmenak dira ikuspegi eta gai erlijiosoak⁶.

Hori dela-eta, ikusiko dugun moduan, giro horren seme izango da gure Joseba Leturia. Hau da, fede baten, esperantza baten, «lilura» absolutu baten iluntzearen eta zuloratzearen eta Euskal Herri berri baten esnatzearen lekuko bikaina.

2. Leturiaren egunkari ezkutua

2.1. Koldo Mitxelenaren enkargua

(...)Irugarren asmoa, eta au duzu denetan izkutagarri ta lotsagarriena ere agian, nere deia idaztekoa den ezker, liburu bat (!) idaztea erabaki dut. Au arropuzkeria! Ez naiz txikikeritan ibilli, ta dagoeneko lanari ematen asi natzaio.

«Pan» (Knut Hammsun en liburua) euskaratzeko asmotan nenbillen, eta erabakita nuen soldadutzan itzultzea; baña zuri eskerrak, eta esanbear onetan ez dago lausenga ta zurikeririk batere, itzuli bearrean neronen burutik ateratako liburu bat sortzeko asmoa otu zitzaidan.

Lenbizi, eta au ezin bestezko gauza bide-da, bildurra nuen: nola egingo nuen nik, orretarako batere prestaerarik ez duen onek, liburu bat? Baña, nere zaletasunak alde batetik, eta euskeraren gabeak bestetik, ausar-erazi ninduten, eta emen naukazu egitekoan arras sartuta. Soldadutza bukatu baño lenago burutuko dudalakoan nago.

Bearbada, ta au gertatuko zait noski ez du ezer balioko besteentzat nere saioak (ots, berez) , bañan onela gertatuagatik ere, euskeraz ni jabetzeko behintzat balio dit-eta. Novela bat da liburua, egunkari edo «memorias» gisa idatzia. Egunkariaren idazlariak nerezko zerbait duenik ez dut ukatuko.

Etsistenzialismoaren auzia izango da liburuaren mamia: «aukera-miña», edo «angustia de elegir» nola esan ez dakit. Ez ni mindu, arren, modako berrikeriagatik aukeratzen dudadala pentsatuz: ez, milla bidez.

Ez da filosofikoki idatzia izango, tartera-marteka baizik, eta agian, irakurriko duten batzuek ez dute liburuaren giarra sumatuko. Au izango da liburuaren aria edo ildo.

Barne-utsa nabaritzen duen batek (Joxeba izenekoa! Naturalizaren bidez idoritzen du ordurañoko bere bizieraren ezer-eza; ta ea ustekabez, ideal batez maitemintzen da. (Neska bat izango da liburuan onen ardezkarria)

6. <<http://www.basqueliterature.com/basque/historia/hogeimende/poesia>>, azkeneko aldiz 2016ko otsailaren 21ean kontsultatua.

Elburua edo ideal orretan jartzen du gazteak bere itxaropide ta zorion-uste guzia; ta neska lortu artean, biziago egitean zaizkio berarekiko esperantzak. Zati onetan agertuko dira izan-ezaren kezkek, gabe ta premiaren larrimiñak.

Gero, neska (edo elburua) lortuta, lorturik eukitzeko larri-miña nabaritzen du Joxeba´k, eta orduan arkitzen du leneko bere aukeratzearen deus-eza, oñarrigea, ta zoriaren jostallua izan dela, ta ortatik datorkiola ain zuzen xedez nastutzea, ta biotza ase-ezina.

Arrazoa billa-bidetzat arturik, pentsatzen asten da, bañan ez du ezer argirik ikusten. Geroz ta illunago dakus bere bidea, bere absolutoa, ta larri-min betean erortzen da.

Ibilli nai du, ibilli behar du, baiñan ez dakus ezer; zentzuz autatu nai du, ta zentzuak ez diotsa ezer, izua baizik.

Arrazoa gidari motxa dela konturatzen da illunaldi orretan, eta biotzaz fidaturik, bere burua eskeñi, eman nai du, ta zoriontasuna ta Jainkoaren borondatea nor-bere burua ematean datzala aurkitzen du.

Ez ditugu gauzak, presinak eta elburuak deitu bear, edo arrazoi otsaren bidez billatu. Au berekoikeria da, arrokeria, ta alperrikako billaera. Gauzak dira, geronen bidean azalduz, gu deitzen gaituztenak. Aiei erantzun bear, zoriontsu ta bidezko izango ba gera. Aiek dira gure mundua, gure eginkizuna, ta gure buruaren aukerarena nai-ta-ez mugatzen etan baldintzen dutenak. Arrazoi utsak ezin dagike ezer.

Eta bere elbururuntz abiatzen denean Joxeba, iltzen da.

Ez duzu bearbada asko ulertuko; bañan bost ajola. Ez du eiki pena merezi. Ta merezi ba du ere, idatzia dagoenean irakurriko duzu, nai izan ezkeru.

Esukaltzaindiak Txapelketa bat antolatzen ba du-edo, artara bidaliko dut: bidaltzeko ez daukat, ez alkerik, ez bildurrik ere (...) ⁷.

Pasarte horretan ikusten dugun moduan, Txillardegik Galizian izan zen denboraldian bazuten harremanik eskutitz bidez Koldo Mitxelenak eta Txillardegik. Eskutitz horietariko baten pasarte bat honako hau duzue, idatzi berri zuen liburuaren harira mutil gazteak maisuari idatzirikoa, bertan bere liburuaren nondik norakoa adieraziz.

Honela laburtuta ez genioke duen garrantzia emango eleberriaren gai nagusiar. Hau da, hautatu beharrak gizakiarengan sortzen duen larrimin existentzialari, batez ere, euskal eleberrigintzako lehen heroia gatazkatsuen aurrean gaudela jakinik. Izan ere, Leturiak giza existentziaren zentzurik eza islatzen du bere egunkarian. Baita gogoeta egin ere existentzialismoaren baitan lantzen diren bakardadearen, hautatu beharraren eta heriotzaren gaiez, nola ez, Jainkoaren existentziaren inguruko eztabaida ere oso presente egongo da eleberri osoan.

7. Koldo Mitxelena eta Txillardegiren arteko posta-trukearen [Eskuizkribua] pasarte bat, Txillardegik Mitxelenari idatzirikoa. Ferrol, 1956/V/ 24.

2.2. Euskal eleberri modernoa

Jakina da Jesus Mari Lasagabasterrek, euskal literatura-kritikariak, eman ziola Leturiari lehen euskal nobela modernoaren izendapena edo titulua. «Euskal nobelaren lehenbiziko heroe problematikoa, Leturia dugu, noski», idatzi zuen Lasagabasterrek «Euskal-nobelaren gizarte-kondairaren oinharriak» artikuluan (*Euskal linguistika eta literatura: bide berriak* liburu kolektiboan, Deustuko Unibertsitatea, 1981), Lucien Goldmann eta Georg Lukacs kritikarien lan teorikoetan oinarrituta. «Leturiaren borroka, existentziala da (...); baina, nobelaren baitan gertatzen den borroka horrek mundu-ikuskerara agertarazten digu, aurreko nobelak erakusten zigunaren oso ezberdina, benetan. Eta hemen datza, bereziki, Txillardegik euskal nobelan eragin duen berrikuntza».

Alderdi formalari begiratuta, «oso tradizionalak» irizten zien orduan Lasagabasterrek *Leturiako* kontra-teknikei eta berritzailea izateko meritua Ramon Saizarbitoriaren *Egunero hasten delako* nobelari (1969) egotzi zion.

Egun, ordea, gaietan ez ezik formaren aldetik ere berritzaile deritzo Lasagabasterrek *Leturiari*. BERRIAN 2006ko martxoaren 8an argitaratutako elkarrizketan honako hau irakur daiteke:

Hala ere, uste dut ez dela guztiz egia orduan esan nuena. Txillardegik euskal nobelagintzan mundu moderno bat martxan jarri zuen Leturiaren egunkari ezkutuarekin, eta hori ezinezkoa izango zitzaion formaren aldetik ere zerbait berria eta modernoa egin ez balu (Zabala, 2006: 36).

Horrela, bada, formari edo aspektu teknikoari erreparatuz, hainbat aldiz aipatuak izan diren honako ezaugarri hauek izan dira Leturiak euskal narratibaren baitan eginiko ekarpen nagusiak: nobela intelektuala izatea, egunkari forman idatzia eta lehen pertsonaren erabilera, ordura arteko pertsonaiak ez bezala pertsonaia kaletarra eta lehen euskal heroia gatazkatsua izatea, eta, azkenik, eleberri urbanoa.

Hori guztia, ordea, ez da kasualitatea izango nobelaren estrukturan. Aitzitik, Leturia bezalako pertsonaia batek eta bere barnean bizi duen problematikak nahitaez eskatzen du horrelako ingurune bat, ez litzake hortik kanpo justifikatuko. Hau da, nork imajina dezake Leturia giro baserriar batean?

Gainontzeko ezaugarriak ere ez dira kausalitate hutsak izango. Izan ere, Olaziregik aditzera ematen digun moduan, azken finean, «(...) eleberri bakoitzak egitate nobeleskoa ulertzeko era berri bat, poetika berri bat darama bere baitan. Horren arabera, eta gaurtik ikusita, ez da zuzena euskal eleberrigintza modernoaren bilakaera azaltzerakoan modernitate tematikoaren eta modernitate formalaren artean bereizketa egitea, bi alderdiak banaezinak baitira egitate artistiko batean. Horrenbestez, zuzenagoa iruditzen zaigu Leturiaren egunkari ezkutuak euskal eleberrigintzako modernitatea berez mugarritzen duela baieztatzea, bilatzen den poetikarekin bat zetozen estrategia narratiboak egokitu baitzizkion eleberri tipologia berri bati, existentzialistari...» (Olaziregi, 2002: 71-72).

2.2.1. Leturiaren egunkari ezkuak sortutako kritikak eta eztabaidak

Hasiera-hasieratik erabili izan da «haustura»ren kontzeptua Leturiarentzat. Lehen keinua *Euzko-Gogoa*⁸ aldizkarian antzeman daiteke, eleberria argitaratu baino lehen nobela berriaren zati bat plazaratua izan baitzen, hain zuzen ere, «Negu» deitzen den atalaren azken zatia.

Sarrera gisa, aldizkariaren taldeko norbaitek, pentsa daiteke Koldo Mitxelena bera izan zela (hori ikertzeko dago oraindik), hamar lerroko aurkezpen labur bat egingo dio eleberrari. Bertan honako hau irakurri daiteke: «Norberak aukera-bearra du gai ta ardatz. Azalez ta mamiz orrelakorik eztugu irakurri euskeraz lenago»⁹.

Hasturaren gainontzeko erreferentziak, bestalde, Koldo Mitxelenak *Leturiaren egunkari ezkutuan* egiten dion *hitzaurrean* antzeman daitezke¹⁰.

Aurreneko aipamena eleberraren mamiari buruzkoa izango da (kontuan izan ordura arteko eleberrigintzan, gehienetan ez azalaz eta ez mamiaz, eta bakan batzuetan azalaz ia bakarrik arduratzen zirela). Hala, Europatik zetorren haize berrien eragina aipatzen digu Mitxelenak. Beldur zen moda-kontua bakarrik izango zen eleberrian lantzen zen gaia, baina, argi geratu zen moda-kontua baino areago, barreneko eskeak sorturiko nobela bat zela *Leturiaren egunkari ezkutua*:

Eztut esango Egunkari onen azken zatia baiño ederragorik eztela ondu euskeraz —belles-lettres direlakoetatik agitz urruti gabilza emen—, ezta ere gai garaiagorik eztela ukitu. Baiña, baldin nere iritzia estalkirik gabe agertu bear badut, eztut uste iñoiz gure izkuntzan entzun denik orrelako itz larririk, orren ziñezko aitorrik, orrenbesteko karraxi sarkorrik. Eztugu sekula egin, itz batean esateko, Leturia rena bezalako ibillaldirik gogo-bideetan barrena¹¹.

Hasturaren bigarren erreferentzia, aitzitik, gaurkotasunaren ezaugarriarekin lotua azaleratzen zaigu. Hartarako, Lizardiren poesigintzaren eta Txillardegiren eleberraren arteko ezberdintasunak plazaratzeaz gain, Mitxelenak, belaunaldi berri baten etorreraren berri ematen digu eta, ez hori bakarrik, belaunaldi berri horren premia azaltzen (pentsa dezakegun moduan gertakizun hau belaunaldi zaharragoetan ez zen ongi ikusia izango). Hala, Mitxelenaren iritziz, herri gisa aurrera segi nahi bagenuen eboluzionatu beharra zegoen eta, hargatik, belaunaldi horren ekarpen nagusien artean honako hau nabarmenduko digu Mitxelenak:

Itxurak eta izen ederrek gu baiño gutxiago lotsatzen dituzte. Izanari lotuagoak ageri dira izenari baiño. Badure egari —iguzki-argia baiño liluragarriagoa den egari— aurrez aurre begiratzeko ausardia. Naimen-kemenea eztute aitua; badakite erabaki gogorak artzeko jaiok direla, baiña eztituzte nolnahi, ero-eroan, artuko, ezbaitituzte gero erdizka eta gogo gaiztoz bete nahi. Gure artean dabilzan ideiak

8. Txillardegi. *Leturia-ren egunkari ezkutua*. In: *Euzko-Gogoa*, Baiona (uzt.-daguena 1956), 3.-6. or.

9. *Ibid.*, 3. or.

10. *Sarrera-itx batzu* izendatuko du hitzaurrea. Txillardegi. *Leturia-ren egunkari ezkutua*, Euskal Idaz-Lanak, Bilbao, 1957.

11. *Ibid.*, 10. or.

eta balioak erroetaraiño ikusmoratu nai dituzte. Kritika eta eraberritzea geron kaltean izango badira ere, orixen bearrean gaude¹².

Eta amaitzeko, Txillardegik erabiltzen duen euskarari buruzko hausnarketa egiten digu Mitxelenak:

Ezta leku txarra Egunkari onen izkeraz mintzatzeko. Izkeran nabaritu baita, besteetan baiño lehenago, gazteen etorrera, axal-axalean ageri delako edo. Izkuntza-gaietan eskarmenturik duenak aurki igerriko dio liburu onen egilleak ezuela guxi entzun ta irakurri. Zaarrak eta berriak – liburuetan ikusia, ez iztegieta-, itz arrotz eta jatorrak, jakintza-izkuntza eta erriesaerak naaastean irauli dizkigu. Eztut esango, ezpaillitzake Egia nere ustez, Txillardegí'k bere mintzaira zearo eskuratu duenik liburu ontan: alagoko gordin-antza arkitzen zaio, osoro eldu ezten fruituarena [...] Baliteke izkera oso argia ez izatea. Biziz ta adierazkorra baldin bada, zertarako bear du garbia izan?¹³.

Horretaz gain, eleberri orenen hitzaurrean egiten den moduan, ez dira *eleberriaren nondik norakoaren eta eleberriaren egituraren azalpenak* faltako.

2.2.1.1. Txillardegiren aldekoak

Andima Ibinagabeitia (*Euzko-Gogoa*)

Nemesio Etxaniz (*Euzko-Gogoa*)

Gandiaga (*Egan*)

L. Villasante (*Egan*)

Bai Andima, bai Nemesio, Mitxelenaren ildo beretik datoz *Leturiaren egunkari ezkutuaren* ezohizkotasuna eta modernitatea azpimarratzerako orduan (Ibinagabeitia, 1957: 111-113; Etxaniz, 1957: 113-114).

Andimaren kasuan, Txillardegirekin aspektu batzuetan bat egiten ez duela aitortu arren, bere ustez garrantzitsuena da irakurlea gogoeta egitera bultzatzen duela:

Idazlearen arnasa dariten liburu gutxi izan dugu orain arte gure artean: Geienetan idazlea kanpoaldetik baizik ez zaigu agertzen, barnetik ez ordea. Txillardegiren liburu ontan aldiz, idazlea bera agiri zaigu oso-osorik bere esankizun, auzi ta gogoeta sakonetan, eta liburu au idazlea bera dala esan bear, ez estiloz bakarrik baita mamiz ta giarrez ere. Ez da errexa, egia esan, norbere mami-giarrak, nolarebait mintzatzeko, papera iraultzea, eta orixe iritxi du bete-betean Txillardegí gazteak (Ibinagabeitia, 1957: 112).

Hizkerari buruz Andimak ez digu gauza handirik esango. Ez da azterketa gramatikala egiten hasiko. Izan ere, Andimaren arabera gogoeta egitera bultzatzen duen eleberri orok benetako hizkera erabiltzen du.

Nemesio Etxanizek, bestade, Txillardegí euskaldun berria izanik, horrelako eleberria idazteak duen meritua azpimarratzeaz gain, nobelan lantzen den gaiak zuen gaurkotasuna nabarmentzen digu:

12. Ibid., 14. or.

13. Ibid., 14.-15. or.

Ona emen euskaltzaleok pozik ar genezaken idaztia. Dakarrena dakarrelako ta datorrenagandik datorrelako. Alper asko dugu euskeraz ikasten asten diranen artean. Asi... ta bertan utzi. Areago oraindik asteko kemenik ere ez dutenen artean. Gaurko idazti onen egileak ez du orrelakorik. Euskeraz ikasten asi, ta zazpi urterako onelako liburua ematen duan gizona, ez da baztarrerako egifa. Euskaldun berri degu, beraz, egilea. Ai onelako asko! Eztegu, ala ere, intzentsu utsetan gure iritzia urtu nai. Liburuak goragarri asko ditun arren, ba-du alako gordin-antza ere. Bizi-bizi ta idazkera ebakia dakarkigu gazte onek; baña mirari zitekean euskaldun berri batek gure izkuntza zearo egosia agertzea. Ba-du, beraz, euskaldun berriaren usai pixka bat noizik bein. Ez da arritzeko, ta Txilardegi azkarrak artuko zion bere ume oni usai ori. [...] Euskeraz etzan onelako gairik aztartu egundaño. Au degu pozgarri. Gai berriak lantzea; kezka berriak arrotzea nai genduke gure izkuntzaren baratzen, ta auxe egiten digu txalogarriena Txilardegi gazteak (Etxaniz, 1957: 113-114).

Egan aldizkarian, aitzitik, *Leturiaren egunkari ezkutua* gaitzat harturik bi lan argitaratu ziren; bata, Gandiagaren *Zeurekin noa*¹⁴ olerki sorta; eta bestea, L. Villasantek *Leturia-ren egunkari ezkutua* izenburupean argitaratutako artikulu mardula¹⁵.

Gandiagaren kasuan, *Zeurekin noa* olerki sortan, Leturiak bizi duen larrimina bere baitan ere sentitu (sentitzen) duela aditzera emanten digu. L. Villasantek, aldiz, *Leturia-ren egunkari ezkutua* izenburupean argitaratutako artikulu mardula, Mitxelenak *Leturiaren egunkari ezkutuaren* hitzaurrean esaten zuenari arrazoia emanaz hasiko du:

Arrazoi du Mitxelena jaunak, itzaurrean dionaz alegia, «eztugula sekula Leturia-rena bezalako ibillaldirik egin gogo-bideetan barrena». Analisi psikologikoan batez ere barne-barnera daki zulatzen eta gogo-arazoak eta kezkek tajuz adierazten. Ba-degu bistan idazle garai bat, Euskal alorra agitz joritu dezakena. [...] Eta guzti hori egunkari moduan azaltzen zaigu: Leturia gaixoak egunkari bat idatzi oi du eta bertan utzi digu tinkatua bere bizitzaren ritmua¹⁶.

Azpinarragarria da, orobat, Villasantek existentzialismoari egiten dion analisi sakina. Villasantek existentzialismoa Euskal Herrian modan zegoen eskola bezala aurkezten digu, eta, ez hori bakarrik, existentzialismoaren funtsa azaltzen saiatzen da:

Existentzialisten eskolak moda ori jarri digu: giza-bizitzaren tajugabea azaltzea. Ez munduari ta ez gizonari ez omen zaio nondik-norakorik ikusten. Aurretik lilura gezurtia ta engañagarria, eta gero, liluratik esnatutakoan, egia gordin eta ikaragarriekin topo egin bearra, eta ortik etsipena. Munduak egozten gaitu lur zabalera, zertarako ta zergaitik eztakigula. Liluraren bidez begiak itxi egiten dizkigu, eta ala, zozo batzuk bezala eta itsu itsuan, ark nai duen tokira eramaten gaitu. Zertarako ordea? Goiz edo berandu, lilluraren argi-ixakorra itzal dediñean, etsipenean jausteko. Jaio dan guztiak il-beharra duela ba-daki. Jaio, eriotzaren lezezuloan erortzeko! Giza-gogoak bizia amets, mugarik eta bazterrik ezluken bizia nai. Betiorea, beti irautea, bukaera

14. *Egan*, 5/6-1957 zenbakia (1957ko irail-abendua), 301.-302. or.

15. *Egan*, 5/6-1957 zenbakia (1957ko irail-abendua), 328.-332. or.

16. *Ibid.*, 328. or.

gabeko bizia irrikitu gizonak, eta illobiko zulora sartu bear! Au patu zorigaiztokoa! Bestaldetik, ulermenak bear ainbat argi ez ematen. Bizitzaren eroa, tajugabea, monstrokeria...¹⁷

Horrela, bada, Villasantek, eleberri honek tesi ideologiko garbirik ez izan arren, inpresio gazi-goza usten digula esango digu:

Baiña tesis ideologiko agiri bat ez baldin badu eleberri onek, inpreso bat bai uzten duela, ao-goza berezi bat, ta ondo garratza, samiña, mingotxa. Alako illuna, edo erantzunik eztun galdera bat gelditzen da aidean zintzilika.. Bizitza ez ote dan xede gabeko zerbait, engañu bat, burla bat...¹⁸

Villasanteren aburuz, pesimismo horren jatorria existentzialismo ateoak duen ikuskeran dago:

Jakiña, liburu oni, txanpon bati bezala, bi aurpegi aurki dakiozke. Bata illuna, bestea arraia. Izan ere, existentzialista ateoek zergaitik jotzen dute giza-bizitza tajugabekotzat? Bizitza ori bear diren begiekin ikusten eztakitelako. Bizi onetatik lekora beste bizi bat siñesten ezdutelako¹⁹.

Baina ikuspegi pesimista horren baitan argi pixka bat ikusten du Villasantek:

Leturiak duen itzali eziñezko egarri ori, absolutuaren bear ori, ez al da probarik ederrera eriotzaz bestaldekoak ba-direla egiztatzeko? Leturiak maiz aitortzen du bere zorion-egarria, Jainko-egarria dela. Absolutuaz baizik eztela asetzen, infinitua duela amets. Baiña bestenez Jainko ori etzaigu argiro agiri. Ulermenak ain du indar gutxi! Ezin diteke ezer ziurpetu. Egia eta Logikak eztu gudan agintzen...²⁰

Horrela, bada, geratzen zaigun gauza bakarra Jainkoarenganako fedea izango da, zeren gizakiak, azken finean, Absolutua beharrezkoa du asetua sentitzeko. Puntu honi dagokionez, Villasantek arrazoia eta fedea uztartu egiten ditu (eskolastikaren eragina):

Erljioetan sentimendu erlijiosoa bere kasa ibilli izan bada adimenaren argia gidarizat artu gabe, kristau erlijioan ezta ala. Eta ain zuzen ortan datza kristau erlijioaren sendotasun gotorra: adimenaren eta sentipenaren arteko alkartasun autsi-eziña lortu dela²¹.

Txillardegik, aldiz, arrazoia baztertu eta fedearen alderdi irrazionala edo emozionala defendatuko du, eskolastikaren eta garai hartako katolizismoaren aurka altxatuz. Gauzak horrela, Villasantek, Euskal Herrian existentzialismo ateoaren eraginez ikuspegi agnostikoa hartzen ari zen indarraren aurrean, jarrera kristaua aldarrikatuko du, eta existentzialismo ateoaren ideiekin bat etorri ez arren, kristau-existentzialismoak planteatzen dituen ideia batzuekin bat etorriko da, bereziki, gizakiari «ezerez»aren posibilitatearen aurrean sortzen zaion Absolutu-gosearen ideiarekin. Hala, Villasante eta Orixe bezalako autoreak existentzialismoaren

17. Ibid., 328.-329. or.

18. Ibid., 329. or.

19. Idem.

20. Idem.

21. Ibid., 331. or.

aurka zeuden ideia ez da erabat zuzena izango (ideia hori orain arte indarrean egon da kritikarien artean). Izan ere, existentzialismo ateoaren aurka bai, baina kristau existentzialismoaren aurka ez da horren garbi ikusten: «[...] Leturiak duen itzali eziñezko egarri ori, absolutuaren bear ori, ez al da probarik ederrena eriotzaz bestaldekoak ba-direla egiaztatzeko? Alde ontatik begiratuta, Apologetikarik ederrena liteke liburu au»²².

2.2.1.2. Txillardegiren aurka

Iñaki Bastarrikaren, orduko *Jakineko* zuzendariaren, eskutik etorri ziren eraso gogorrenak (*Jakin* aldizkarian, gutuneriaren bidez, argitara eman ziren bien arteko eztabaidak).

a) 1. gutuna (Bastarrika, 1957):

Bastarrikak eginiko kritikak 5 puntu nagusitan laburtzen dira.

1. puntuari dagokionez, eleberri filosofikoak irakurtzera ohitua egon arren, Bastarrikari nahaspilatu xamarra eta astuna iruditu zitzaion eleberria.

Beste oei alako goraipamenak entzunda oker nengokelakoan geratu nindukan. Dana dala egia zor gatzazkiok eta itz-bitan adieraziko dikat nere irizpidea. Egia esan, naste- borrhaste bat-edo otu zitzaidakekan. Aria ondo eramana. Baiño arrunta xamarra... nere gardiz. Astuntxoegi ere ez ote duk? Maiz orrialdeak saillean pasatzeko gogoak ere ematen zidakekan. Irakurtzale porrokatu nauk izatez, batez ere elerti-filosofi gaietan. Ez dikat, bada, uste oitura-ezatik ditekeanik... (Bastarrika, 1957: 99).

2. puntuan, aitzitik, Dostoyevski-rekin konparatuz, egitasun falta nabaritzen zaiola leporatuko dio Bastarrikak Txillardegiri.

[...]Dostoyevski baten eleberrietan ireak baiña intziri etsituagoak arkitzen dituk orrialde bakoitzean, baiño egoki ta bere puntuan otutsen zaiok edonori. Naiz-ta bapatean Jainko ta gizaki guzien aurka biurtu, beti egoki. Etortasun, egitasun onen palta edo egokitasuna somatzen dikat ire ontan... (Ibid., 100).

3. tokian, eleberrian islatzen den larrimin existentziala ez zuela zinez bizi, ez zela bere barrenetik sortua izan leporatzen dio Bastarrikak Txillardegiri, idazle existentzialistak irakurtzetik sortua zela baino.

Nortasun egin baten pentsaera umotua baiño, esistanzialista joerako nobelari asko irakurritako baten saioak iruditu zaizkidak ire bururapenak. Ez dikat onekin liburu au ire seme ez denik idaroki nai, filoso-elergille oien kutsapena igan nabarmen somatzen dala baizik, «eragilleena» baitipat (Idem).

4. lekuan, aldiz, aurreneko eleberria izanik normala dela erdipurdikako lana izatea esateaz gain, gure herriaren barne-arazoetan murgiltzeko aholkua egingo dio Bastarrikak Txillardegiri.

22. Ibid., 329. or.

Enikek onekin ire asmo ta almenik deuseztu nai. Elbarritu baiño bizkortu. Nor arrituren duk ba, asi-berri batek bere aurreneko jardupena erdipurditan sortzea? Ekiok irmo bide oetatik. Bazegok gure errian bertan ikutu gabeko naiko eleberri- gai ederrik asko. Nork bilduko ta eleberrituko zizkiguk? Murgil adi gure erriaren barne-arazotan. Ez dituk nolanaikoak. Buru-argitasuna, biotz-unkitasuna, maitasun- garra, kultur- iakintza sakona, zer geiago erri baten problematika ulertzeko? Gure euskera'err- errian sartuko baduk ere, bearrezko zaiguk bide oek ere urratzea noizpait... Onetzaz besterik ez oraingoz (Idem).

Eta bukatzeko, Txillardegik aurreko belaunaldienganako duen jarrera kritikatu- ko du Bastarrikak.

[...] Eztit eman nai onekin euskerak batere arazorik eztaukanik, oztopo- alderdi oek geiegi anpatu bear ez ditugula baiño, Euskaltzaleok, euskaldunak orobat, urri gaituk oso, eta pamili txikien akats bereziak zeuzkagu. Bata besteenean naasi bear derrior. Zer genesaiokek nekaazari bat industri-teknikoen lanbidetan naastuko baukek? Ez al da ber-din idazletxo tentel bat, gizon erdi landu bat filoloji-gaietan naastea? (Ibid., 101-102).

b) 2. gutuna²³:

Pentsa daitekeen moduan, kritika gogor hauek laster izan zuten Txillardegiren erantzuna.

1. puntuari dagokionez, hots, eleberria nahaspilatu xamarra eta astuna iruditu zitzaiolako ideari, honako hau erantzungo dio Txillardegik:

Nere liburu au etzaizu deus ere gustatu. Ezta arritzekoa: bi muturretan bide-gaude pentsa-eraz. Eta au, berez, ezta kaltegarri. Naiago dut zure kontra gogorra, egitia baldin bada, zurikeria faltsoak baiño . (...) Onela, ordea, eta iritzi-mota guzietakoak izanda, pozik nago; eta nere liburua alperrikako izan ez dela pentsa dezaket²⁴.

Horretaz gain, aurreneko eleberria izanik normala dela erdipurdikako lana izatea esaten dio Bastarrikak Txillardegiri. Ikuspegi horrekin bat etorriko da Txillardegi bera ere:

Arrazoi duzu, segur aski, gauza batzuetan. Nere liburua leenengoa dudan ezker- eskaxa dala esatean, konparazio batera: ni neu ere ortantxe nengoke agian. "Udalen" zatia, batez ere, egoskaitza zaizu. Baliteke. Nere fruitua gordiña dela sinisteko gertu naukazu²⁵.

Ez da bat etorriko, ordea, eleberrian islatzen den larrimin existentziala ez zuela zinez bizi, ez zela bere barrenetik sortua izan leporatzen dionean Bastarrikak, existentzialistak irakurtzetik sortua zela baino:

23. Txillardegi. *Iñaki Bastarrika'ko Jaunari eskutitza*. In: *Jakin* 6. zenbakia (1958), 85.-93. or.

24. Ibid., 85.-86. or.

25. Ibid., 86. or.

(...) Ortaz, eta ziñez esan dezaket au, nik ez diot iñori zorrik. «Eragilleen» kutsu ori, ezta besteen kutsua, ezta kopiarik, besteakiko topo eta egokiera utsa baizik. Gaurko geran guziok bazter eta paisaje berberak ikusten ditugu -ta. Erdipurdi edo zero gaizki atera zaidala saioa? Besterik da au. Eta egia baldin bada ere, ezta arritzekoa. Baña sinistuta egon: koptatu bear izan banu, EZ NUKEAN LUMA ARTUKO. Koptatzalle geiegi izan ditugu euskal literaturan, gaur ni ere alakoai jarrai natzaizen²⁶.

Ez zaio gustatu ere Bastarririk gure herriaren barne-arazoetan murgiltzeko aholkua egiten dionean:

Zure ustez «Euskalerriko gaiak» ukitu bear dira bakarrik. Izan ere, Euskalerriko bizieran edo kondairan badira, noski, idazki mamitsu asko. Baña zer da «gure erriaren barne-arazoetan» aipatu duzun ori? Zure ustez, oker ez banago, ezpaitzera zu leenengo xinplekeri oietan, euskeraz idazteko «emengo» zerbaitez egin bear da. Zertara joko «kanpora»? “Baña, zer da «emen»? Zer da Euskalerria zure ustez? Badakit. Diferente dena: izkuntza dena, lamiñen ipuiak, basojauna, baserria, korrika apostuak, aitonen semeen istorioak eta abar. Auetxek osatzen dute, zure ustez, besta anitzen ustez bezela, euskalduntasuna; eta eskualdun literatura egiten asi geran ezkerro, oietzaz mintzatu bear dugu idazleok, eta ez beste ezertaz ere. Auetzaz kanpo... Utikan!²⁷

Oro har, Txillardegik Leturiarekin zerbait unibertsala argitara eman nahi zuen. Izan ere, Txillardegiren iritziz, garaiko idazleek ez zuten etxeko historiak moldatu eta ugaritzetik bakarrik bizi behar, horrek euskararen galera ekarriko zuen eta (Txillardegiren arabera Bastarririk joera hori defendatzen zuen).

Euskaldunok, nere Leturia bezela, gizon gera guziz, baiña euskaldun erara. Gaurko gaztediaren katramillez mintzatzen da nere Leturia, baiñan euskeraz. Presuna unibersala da Leturia; bere mintzaira, guziarekin ere, gure izkuntza. Mamia eta azala ez ditugu naasi bear. Auxe da, joera bezela beintzat, bear dana. Euskalduna izateko bizieratik kanpo jokatu bear badugu, oraintxe jo dezakegu euskalduntasuna ildakotzat. Eta berdin deritzat euskal literaturaz. Idazleon eginkizuna gure etxeko istorio-mordoa moldatu eta ugaritzea besterik ez bada, zokora dezagun euskera, eta erauz bizieratik. Eta orduntxe izango litzake onen azkena. Zu, Bastarrika, euskeraren eriotzaren bidetik ari zera.

Esan BEARRAK eragiten bai nau. Askoren ustez, euskeraz izkiriaterakoan, izkuntza landutzeko idatzi bear omen da. Alderantziz diot nik: zerbait esateko idatzi bear dela. Eta zerbait esan BEAR duten idazleak ez dute beti bere etxeaz itzegiten. Arimaren kezka ezta berez ez toki-garri ez esi-garri. Ondo zion orain dela 400 urte gure Detxepare’k, oraindik gor askok entzun ez badiote ere:

«Heuskara, jalgi hadi kanpora»²⁸.

26. Ibid., 86.-87. or.

27. Ibid., 87. or.

28. Ibid., 87.-88. or.

Eta azkenik, Bastarrikaren hitzetan horrelakorik irakurri ez arren, Txillardegik uste du Bastarririk euskararen inguruan duen jarrerari kritika egiten diola. Egoera horren aurrean, Txillardegik, Bastarririk idatzi berri duen artikuluan erabiltzen duen euskarari buruzko hausnarketa sakona egingo du:

Ikusten denez, nere artikuluetako mamiaz kanpora, nazkagarri zaizkizu oso euskeraren arloari buruzko nere iritziak oro. Ondikotz! Auzi auek «anpatu» bear ez ditudala diozu, «filolojian» sartu bear ez dudala (noiz sartu ote naiz?) eta abar. Gaiñera ni, «idazletxo tentel bat» naizen ezkerero «gizon erdi-landu bat» naizen ezkerero, obe nukean etxean sartu. Bapo!

Auzi ontan ez dut nik neronek itzegin bear. Ikusiko duzun bezela zerorren izkribuek salatuko zaituzte, eta ondoreak atereaz joango naiz ni.

Arras kaltegarri deritzazu euskerari buruzko nere joerari; eta bikaiña berriz, zureari. Zure ustez, konparazio batera, zoragarriak dira 1900 ezkerozko «garako» idazleak, eta berai zarraizkiete dudarik gahe. Eta onelakoak entzuteko nazkaturik nagoen ezkerero, enaiz gaur ontatik pasako. Zu —eta zu bezelako guziak— euskera il nai duzute, zuen laguntzarik gabe ere arriskuan ez balego bezela; eta asmo gaiztoz eta apropos ari zeratela pentsa liteke, euskera akabatzekotan, noski!. Ezjakin utsak bakarrik eutsi ditzake zuen txorakeriak. Zuk ez dakizu oraindik, gezurra badirudi ere, izkuntza bat ez dela jeometria. Gañera, egia esan, ez dakizu jeometria agiten. Zure «dirakurt» ori (98 gn. orrialdean) ezta EZER, ezpaita beñere BIZI IZAN euskeran. Gañera, teoriaz, «darakurt» izan bear. «Derama» berriz darama da; eta «deragio», jeometria egiten asi ezkerero, «daragio»²⁹.

d) 3. gutuna (Bastarrika, 1958):

Eskutitz honetan, argi ikusten da, eztabaida hartzen ari zen tonu garratza leuntzen saiatu zela Bastarrika:

Barkatu, arren, adiskide ori. Zakar artu nazu benetan, merezi ere merezi bai nuan. Neu ere zakartxo agertu nintzatzun, aitortu bearrean naiz. Urrenerako ba-dakit iritziak zertxobait orraztuak eta xurituak eman bear dirana. Jipoiak asko erakutsi oi du. Milla esker nereari erantzun ain luze ta mamitsua egin diozulako (Ibid., 94).

Bastarrikaren iritziak, Txillardegik aurreko gutunean ez dio bere eskutitzean idatzi zuenari erantzun, beste norbaiti erantzuteko erabili duela eskutitza leporatuko dio Txillardegiri:

Auxen dut zure kartari ezarri nai nioken irizpiderik oiñarrizkoena: ez diozula, nere ustez, nere kartari erantzun; eta, nik esandakoetaz kanpo jardun zakizkidala. Artu zazu bestela bare-bare nere aurrenekoa ta zure erantzuna eta ikus griñarik gabe artu-emanik ba-duten. Nere erantzun au besterik ez da izango. Zurea nereakin alderatu, benetako zerikusirik ba- duten ikustearren. Iritzi askotan bat natortzu, baiño eraso-antzean diarduzu uneoro nere aurka nik benetako oiñarririk eman gabe. Neri baiño ere beste norbaiti erantzuten ez ote diozun nago... (Idem)

29. Ibid., 88.-91. or.

«Kopiatu» hitzari dagokionez, aitzitik, Bastarrikak zera aditzera ematen digu: berak ez zuela inoiz esan *Leturiaren egunkari ezkutua* garai hartan modan zegoen eleberri existentzialisten kopia bat zenik, eleberri existentzialista horien kutsua sumatzen zitzaiola baino: «“Kopiatu” itz au geiegi darabilkidazu. Aztertu mesedez nere idazkia orrelakorik edo antzekorik ere idarokitzen dutan. “Kutsu”ari buruz bakarrik diardut, eta ez beste ezertaz» (Ibid., 95).

Dostoyevskiri buruz, berriz, Bastarrikak dio ez duela Txillardegi Dostoyevskirekin konparatu, etortasunari eta egokitasunari buruz ari dela baino, eta horren adibide gisa Dostoyevski aipatu duela:

Dostoiowsky'rekin «alderatu» omen zaitut. Nik ala? Ez da egia. Etortasun eta egokitasunaz diardut berste ontan, eta Dostoiowsky nobelaria adibide bat bezela dakart bakar-bakarrik. Ondo dakizu inspirazio-une batean zein errex ta atsegin idazten dan. Arnaspe ortan ondo, baño ori joan danean, alegiñaka, asma-aalaka jardun bear. Berealaxe nabari oi da alako gogortasun bat. Orixe besterik enuan nik adierazi nai. Inpresio auxe artzen nuan nik “Leturia”ren orrietan barna. Kopiatu-kontua ezta aipatu ere (Idem).

Euskal gaiari dagokienez, Bastarrikak iradokizun gisa planteatu zuela dio, eta ez duela inondik inora esaten gai hori bakarrik landu beharra zegoenik:

Nere ustez «Euskalerriko gaiak ukitu bear dira bakarrik» diozu zurean. Zuk onela diozu, ez dut uste nik iñun ere diodanik. Sujerentzi bat bezela aurkezten dizut nik «Euskalerriko barne-arazotasuna» nobelagaitzat. «Barne-arazotasun» au apropos jarria neukan. Eta onekin adierazi nai nuana zuk zere esplikazio luze oietan diarduzuna baiño barrentxorago dijoa... Ez derizkiot egoki emen gai ontaz luzatzea. Bestela, erriak bai kanpoz eta bai gogoz zer diran aspalditzo ikasirik daukat. Pixkat baino gehiago hausnartutako gaiak ditut auek «ximplekeri» aietan egoteko. Zurekin nator, noski, idea oetan. Ez dut uste ainbeste jarduteko oiñarririk eman dizudanik. Ikusi dezakezunez, adiera okerretik muturreraño abiatzen zakizkit emen, eta gero ere berdin (Ibid., 95-96).

Azkenik, filologiako gaietan ez sartzeko ez duela inondik ere esan dio Bastarrikak, joera alderdikierietan ez nahasteko aholkua eman baino. Hori esan ondoren, euskararekiko duen jarreraren inguruan jaso duen kritikaren hausnarketa egingo du Bastarrikak:

Arnas kaltegarri deritzazu euskerari buruzko nere joerari; eta bikaiña, berriz, zureari”. Txantxetan ari al zakizkit? Nun ote dizut nik onelakorik! «Nere» ta «zure» auek zuk bakarrik darabilzkizu. Egia esan, ezin mintza nintekte «nere» dalako bide edo joera onetzaz. Al dutan bezela idazten dut, iñortxori erabat lotu gabe. Nik danetatik irakurtzen dut eta danetatik ikasten. Zaarrak eta garakoak ditut maixu (Ibid., 96-97).

Leturiaren egunkari ezkutua jasotako kritikak irakurri ondoren, bukatzeko, hainbat ekarpenen artean, bi nabarmenduko ditugu: lehena edukiari dagokiona. Hau da, gai unibertsalak jorratu nahia (puntu honi dagokionez, eleberri existentzialistaren eragina erabatekoa izango da). Horretarako, Unamuno, Mann, Camus eta abar eredutzat hartuko ditu Txillardegik, baina haien obrak kopiatu gabe.

Unamuno, Mann, Camus, Mauriac, eta abar eredutzat, baiña ez bere obrak kopiatur, jokabidea baizik. Egiazkotasuna, zintasuna: orra bide bakarra. Bizitasuna bear du gure elertiak. Eta gaurko kezka eta katramillak gure liburuetan ixuritzen ez badira, Ez gera asi ere egin. Ez dira gaiak alere bortxaz, ez: SENTITU egin bear dira NORTU, barnea astinduta. Eta gero, ea ezinbestean bezala, “erdi-bearrak” estututa eta eraginda. Idatzi. Lizardirdi’k esate baterako, auxe sentitzen zuen. Eta au bere barnean nabaitu ez duen idazleak ez du ezer onik egingo. Ezegin dudarik. Orrengatik oso artifiziala deritzat aspaldi ontan idatzitako gaienari. Euskera utsa egiten jardun gera (eta ez zientziari dagokion moduan geienetan...) eta ez dugu bear aiña aurreratu. Narzismo aul eta inoxo batean dardaratu gera. Arren: Leen mamia, eta BIDENABAR euskera. Ez alderantziz³⁰.

Bigarren ekarpen nagusia, aitzitik, euskarari dagokiona izango da. Hau da, Txillardegi euskara sinplearen alde egongo da, hots, denek ulertzeko moduko euskara nahi du:

Euskaltzale garenok ez gera konturatzen; baiña egia tristea au da: Euskeraz ondotox dakitenak ez dituztela gure izkribuak ulertzen. (...) Eta au, zalantzarik ez, akatx aundi bat dugu. Orrek adierazten du euskeraz ez dakigula. Frantsesak ententituko ez balute, frantsera dala esango al genuke ba? Gure eritasun kaltegarri onetan ez dago ez eskolarik eta ez ezer olakorik aipatu bear. Geronek daukagu kulpa. Naturaltasunik eza besterik ez da. Eta naturaltasun ortatik asi bear. Bestela konturatu orduko ondotox ibilliko da gure sasi-euskera ori euskaltzaleen apaletan aaztuta. Baiña gure aoetatik aldegiña, aldendua; ots, ILLA³¹.

Gauzak horrela, zer ekarri zuen *Leturiaren egunkari ezkuuak* orduko euskal literaturaren baratzera? Laburbilduz, esan dezakeguna zera da: euskal eleberrigintza modernoaren hasiera eta euskararekiko eta euskal gaiekiko jarrera berri bat izan zela *Leturiaren egunkari ezkuuak* utzi zigun ondare agerikoena

2.3. Existenzialismoaren presentzia *Leturiaren egunkari ezkuuak*

Honela mintzo da Joxe Azurmendi «Txillardegiren saioa. Hastapenenen bila» artikuluan:

Euskal Herria helburu liburuan Txillardegik, bere bi Maisuak bezala, B. Russell eta J.P. Sartre aipatzen ditu aurrena (274), eta 297. orrian «Russell eta Sartrekin nire ‘hirurko’ intelektualaren osatzaile: E. Morin parisetar judua» gehitzen du. Kurioso da benetan: doi-doi hogeitahamar urte lehenago, Huntaz eta Hartaz-en, berdin-berdin egiten baitu. «Egiazko intelektualen artetik bi aipatuko ditut, enetzat eredu: B. Russell eta J.P. Sartre», irakurtzen diogu 42. orrian; eta hurrengo orrian besterik gabe ja, E. Morin, hirugarren maisua dator aipaturik. «Intelektualak eta ekintza-gizonak» saioan gertatzen da hori; hots, Euskal Herrian politika ezkertiar bat nola egin, bilatzen duen gogoetan. Baina hau, Txillardegiren biografia intelektualean, bigarren fase bati dagokiola esango genuke: pentsamendua politikoki organizatzeari dagokion faseari alegia —1962-64 ingurutik aurrera (1962: ETAre Lehen Biltzar Nazionala)—. Harrezkero, Txillardegiren pentsamendua geroz eta gehiago eztabaida politikoan zentratuko da; beraz, lehen bazuen interesen eta gaien zabaltasuna, ezkutatu egingo zaigu. Geroenean, geroak, iragana bera transformatzen du gure

30. Txillardegi & Intxausti, Joseba. «*Txillardegi*»-rekin solasean. In: *Jakin*, 12. zk. 1960, 83.-84. or.

31. *Ibid.*, 81.-82. or.

memorian. Nola esplikatu, bestela, Maisuen artean ez aurkitzea Unamuno edo Kierkegaard! («Kierkegaard eta Unamuno 'anaioak': bihotz bihotzez anitz esker!», 60)18. Behar bada «intellectuel engagé» edo «authenticité» bezalako kontzeptu batzuen adiera ere mehartu egin zaigu prozesu honetan, horien exijentzia basikoak ez baitziren politikoak soilik, gutxiago alderditarrak, intimo eta pertsonalak baizik estreina, sozialak eta politikoak gero, Txillardegik berak nahikoa erakutsi duen legez bere lehen argitalpenetatik hasita. Ahazteko joera baitugu, «autentikotasuna», esate baterako, Sartrerena baino lehen Kierkegaarden eta Heideggerren kontzeptua dela; h. d., existentziala politikoa baino lehen (*Leturiaren egunkari ezkutua*-n den bezal) (Azurmendi, 1999).

2.3.1. Kierkegaarden bizimodu estetikoaren eta etikoaren presentzia

Horrela, bada, hasiera batean, Txillardegik planteatzen digun gizatasunaren ideien eta etikaren (edo bizitzaren aurrean izan beharreko jarreraren) jatorria Sartreren pentsamenduan dagoela uste izan arren, existentzialismoaren baitan oinarritzkoa den «autentikotasun»aren ideia adibidez, Sartreengan baino lehen Kierkegaardengan aurkitzen dugu. Hori dela medio, ezin dugu hau ukatu: existentzialismoaren iturburu den Kierkegaardek (eta gurean Unamunok) *Leturiaren egunkari ezkutuan* erabateko presentzia izan ez duenik. Hala, Kierkegaarden bizimodu ezberdinen zantzuak ageri direla esan dezakegu *Leturiaren egunkari ezkutuan*, baina ez zentzu hertsian ulertuta. Izan ere, *Leturiaren egunkari ezkutua* Kierkegaarden pentsamenduaren interpretazio zehatza ez da izango. Bi izango dira Txillardegik kontuan hartuko dituen Kierkegaarden bizimoduak: alde batetik, bizimodu estetikoa, eta, bestetik, bizimodu etikoa.

Bizimodu estetikoari dagokionez, Kierkegaardek bizimodu estetikoa inautentikotasunarekin identifikatuko du. Hala, bizimodu estetikoak giza garapenaren lehen etapa azaleratzen digu, hots, haurtzaroa. Esteta gizaki heldua izan arren, haurtzaroko estadio naturala gainditu ez duen norbanakoa izango da, eta estadio horretako jokabideen eskemetan ainguratua egongo da.

Gizabanako esteta, gozatzaille amorratua dena, bizitzaren aurrean gizaki ekintzailea izan beharrean ikusle arrunta izango da. Besteren errealitatean zerbait positiboa ekartzen ez da saiaturiko. Alderantziz, kanpo-errealitatearekin harremanetan jartzen da berarengandik nahi duena lortzeko. Ez du ezer ematen, jasotzera mugatzen da. Pertsona pasibo eta berekoi gisa aurkezten da beraz, eta bere asebetetzean soilik pentsatzen du.

Kierkegaarden estetaren ikuspegiaren beste ezaugarri bat, bestalde, anarkia izango da. Estetak ez du bere jarrera kategoriatikoa nahiz erlijiosoaren azpian jarriko. Haren ekintzak anarkia osoaren bidetik igaroko dira. Hortaz, estetak gorabehera handiko bizitza eramango du eta bere instintuen, bulkaden, arabera jokatu du. Betebehar etiko eta erlijiosoekin muzin eginez alegia.

Nahiz eta Kierkegaarden modu esplizituan ez adierazi, esteta, gizaki guztiengandik zorigaitzokoena izango da. Gizabanako etiko-erlijiosoa, berriz, benetako gizaki zoriontsu bezala ikusiko du. Estetari, ordea, oso nekeza zaio bizimodu horretatik irteera (hori izango da haren zorigaitzokoaren jatorria).

Kierkegaardentzat, «ezerez»aren³² ondorioa den asperraldia izango da bizio ororen sorburua, gaitz guztien jatorria. Tristurak, asperraldiak, nekeak, atsekabeak, miseriak... gizabanakoa alienaziora bultzatzen dute, zeren eta alienazioak gotorleku bikaina eskainiko baitio estetak bizi duen atsekabeari. Alienazioak, hortaz, bihozmina goxatuko dio estetari, bizitza pertsonaleko errealitate penagarria arinduz, atsedendaldi bat eskainiz.

Estetak gozagarriak diren objektuetan konfiantza eta interesa jarri arren, luzarora, alienazio horrek ez die haren desirei erabateko asebetetzea eskainiko. Izan ere, esteta, gozamenaren desira infinituaren eta desira hori asetzeko erabiltzen dituen objektuen izaera mugatuaren arteko gaindiezinezko kontraesanaren aurrean dago. Hala, bizitza zentzugabea eta absurdoa agertzen zaio estetari. Bizitzarekiko fedea galdu du estetak. Nihilista bilakatu da. Bizitzaren zentzu gabeziak «goragalea», «etsipena» eta munduarekiko «larritasuna» areagotuko dizkio. Existentzia, beraz, patuak bizkar gainean jartzen digun zama pisutsu bilakatzen da.

Estetak egoera honetan ikusten duen gauza bakarra «hutsunea» (*Tomheden*) izango da. Ez du ezertarako gogorik izango, ez da zoriontsua. «Etsipen»aren kontzientzia horrek, ordea, existentziaren forma hobeto batera «salto edo jauzi egiteko» komenigarritasuna iradokiko dio estetari. Bizimodu hori bizimodu etikoa izango da.

Kierkegaardek, bizimodu etikoa, norberak hautatu beharreko bizimodu gisa aurkezten digu. Ez da hasieratik inposatzen zaion zerbait izango, ez da jaiotze hutsarekin automatikoki emango den zerbait (ezaugarri hori bizimodu estetikoarena da). Hautu hau, beraz, bizitza estetikoetik existentzia etikora jauzi egitea bezala ulertuko da.

Baina nola egiten da «jauzi» hori? Hautuaren bidez egingo da. Hautu honek, aitzitik, *lehen hautuaren* edo *jatorrizko hautuaren* izaera izango du eta existentzia etikoaren sarrera-bidea izango da. «Aut-aut»-a alegia.

Lehen edo jatorrizko hautu honek ez dakar bi posibilitateren harteko hauturik, posibilitate bakarraren hautua baizik. Ez da bidegurutze edo dilema bat, lema bat baino. Hau da, ez da estetikoaren eta etikoaren arteko aukeraketaren emaitza izango, existentzia estetikoaren baitatik existentzia etikoaren alde egiten den hautua baino.

Baina zein da hautu honen objektua? Zein da *lehen hautu* honetan aukeratzen dena? Bizimodu estetikoaren baitan sentitzen dudana etsipena aukeratzen (onartzen) dut eta etsipenean absolutua.

Absolutu hori, bizimodu etikoan gizabanakoa oraindik kontzientzia erlijiosoaren jabe ez denez gero, ez da Jainkoa izango, baizik ni-a. Izan ere, «ni neu absolutua banaiz». Absolutua hautatzeak, aitzitik, nik «nere burua» ongiaren eta gaizkiaren artean aukeratzeko askatasunaren jabe den izaki bezala hautatzea suposatzen du

32. Kierkegaarden «Ezerez»aren ideia ez da Absolutu falta moduan ulertuko. Alderantziz, gizakia osatu gabea dela aditzera ematen digu. Hau da, jatorrizko bekatuaren ondorioz askea ez dela, hots, bekataria.

eta hautatutako ni hori ni-eginkizun bilakatuko da. Oinarrizko hautaketa hori egin ondoren, ni-ak datu huts bat izateari utziko dio eta betebeharreko eginkizun bihurtuko da. Hala, egingo ditugun aukeraketen arabera definituko dugu «nor garen».

Txillardegiri dagokionez, bizimodu estetikoak, beldurragatik edota etsipen-egoerak bultzatuta, garai hartan euskal gizarteak bizi zuen alienazio-egoerarekin identifikatuko du, hots, existentzia inautentikoarekin.

Egoera hori, bestalde, *Leturiaren egunkari ezkutuan* Mirenen idealizazioaren sinboloan garatuko da. Testuinguru horretan, hortaz, xedea alienazio edota bizimodu inautentiko-estetiko horretatik irtetea izango da. Hau da, Leturiak bere benetako izaerarekin identifikatzen den askatasuna berreskuratzea, hots, bere burua aurkitzea³³, autentikoa izatea. (orain aipatu dugun situazio hori garai hartan euskal gizarteak bizi zuen egoeraren metafora gisa uler daiteke). Horretarako, ordea, bizimodu etikora jauzi ematea beharrezkoa izango da. Ezkontzarekin, konpromisoarekin, identifikatzen den bizimodura alegia.

Leturiari, ordea, ez zaio erraza egingo jauzi hori egitea (frankismoan, errepresioaren ondorioz, Euskal Herriaren aldeko apustua egitea erraza ez zen bezalaxe); izan ere, alderdi berekoa (garai hartan euskal gizarteak bizi zuen konformismoarekin identifikatuko dena) alde batera utzi eta gizabanakotasunaren nolabaiteko transzendetzia eskatzen baitu bizimodu etikoak.

Honen guztiaren erdian, ordea, planteamendu honetan oinarrizkoa izango den beste pieza garrantzitsu bat bistaritzen zaigu, hau da, «bestearen ideia». Nahiz eta hasiera batean Sartrearen ontologiarekin identifikatzen den terminologia izan, Sartreengan baino lehen Kierkegaarden senarraren irudian aurkitzen dugun ideia dugu. Hala, Kierkegaardentzat, senarraren irudia alderdi berekoa alboratzearen ikur izateaz gain, «besteak» ere kontuan hartzen dituen jarrera moduan definitua izango da. Ikuspegi horretan, aitzitik, Kierkegaarden maitasunaren ideiak zeresan handia izango du.

Kierkegaarden maitasunaren ideiak, bada, «Maitatu lagun hurkoa zeuen burua bezala....» mandamendua du esakunetzat. Hona hemen zer dioen M. Holmes Hartshore-ek *Kierkegaard, el divino burlador* lanean Kierkegaarden maitasunaren ideari buruz:

Kierkegaard comienza su análisis sobre el amor con el conocido mandamiento: Amarás a tu prójimo como a ti mismo. Como a ti mismo. Esta es la clave que Kierkegaard presenta, porque supone que todo ser humano se ama a sí mismo, y de ello extrae como consecuencia que conoce a la perfección lo que exige el mandamiento. Si rehusamos aceptar las demandas del amor y nos excusamos de amar a nuestro prójimo afirmando que no comprendemos del todo qué significa "amarás a tu prójimo", llegamos de inmediato a las palabras del mandamiento "como a ti mismo". Todos saben que se aman a sí mismos, que, cuando llegue la hora, protegerán su derecho inalienable a ser reconocidos y aceptados como personas,

33. Askatasuna norberaren autentikotasun-maila neurtzeko tresna izango da. Hau da, zenbat eta askeagoa izan, orduan eta autentikoagoak izango gara.

como seres humanos. Esto nos concierne a todos. Cuando alguien se burla de mí o me causa algún daño, me siento ofendido, y mi carácter de persona se ve rechazado.

En realidad, mi personalidad está siendo violentada y negada. El otro *debe* tratarme como una persona, reconocer mi derecho a ser yo mismo y a aceptarme como lo que soy: su prójimo. De hecho, él debe ser mi prójimo, aunque de ello no se infiere que la otra persona esté obligada a apreciarme o a ser mi amigo. No está obligado a tenerme afecto o a invitarme a cenar de cuando en cuando. Y, sin embargo, debe amarme, es decir, tratarme como la persona que soy y convertirse así en mi prójimo. Yo sé que lo merezco, aunque no debido a mi bondad, inteligencia, o posición, sino por la sola razón de que yo, a pesar de todos mis defectos e imperfecciones soy un ser humano, una persona por derecho propio. En última instancia, los demás deben amarme como yo me amo a mí mismo: como un ser humano (Holmes, 1992: 103-104).

Leturiari dagokionez, aldiz, bizimodu estetikitik etikora jauzi egite hau modu oso gatazkatsuan biziko du eta ia eleberriaren bukaerara arte luzatuko da. Zehazkiago esanda, Parisen dela Mirenen eskutitza jasotzen duen unera arte.

Bizimodu estetiko honen lorratzak, bereziki, «Udale» deritzan atalean antzeman ditzakegu. Puntu honi dagokionez, bestalde, Joxe Azurmendi honela mintzo da Leturiak biziko duen *existentzia* edo *bizimodu estetikoaz*:

(...) Bakarrik nago, baina nahita nago bakarrik. Neure erabaki batez kokatu naiz besteengandik, masatik, aparte. Erabakitzea erabaki dut: neure burua bilatzea erabaki dut. (Esanahitsuki, erabaki honek «Zerubiden» kokatzen du protagonista —hastapen paradoxal bat, nobelaren amaiarekin alderatzen bada—). Hau da, Leturia hau existentzialki norbait da. Gizon bat da. Bere patuaren nagusi bat. Ez orbel bat. Ez artaldeko ardia. Baina hautapen existentziala ez da, behin egin eta, betiko eginda gelditzen. Beti berriro egin behar da. Etengabeko erabakitze bat da. Hasiera honetatik bukaeraraino, existentziaren nobela bat izanen da Leturiaren egunkari ezkutua. Funtsean hautu existentzialen prozesuaren, erabakimenaren dialektikaren, esposizio bat duzu Txillardegiren nobela osoa —hori besterik ez baita gure bizitza ere—. Ez gertakaria, ez karakterra, existentzia da protagonista.

Udaberria bera —esan dezagun: urtaro estetiko bera—, erabakiaren kezka dominatzen du nobelan (hautua, txiripa, etab.). Aukeramenean datza gizonaren izana. Baina paradoxa bat dago: ni naizen libertateak eskatzen du, neuk aukeratzea. Baina aukera egiteak, lasaitasuna ematen badu, askatasuna gutxitzen du. Eta protagonista beldur da erabakitzeko. Ezkontzea hautatu duenak, gaztaroa hil du. Are gehiago, gure aurrean zabalik zirudien etorkizunak, beharrezko bide itxi bat hartzen du («hautatu ondokoa»). Beraz, protagonistak ez hautatzea hautatzen du oraingoz. Bere egoismoa, bere askatasuna hautatzen du —bizimolde estetiko—. Bere animalia izateaz eta sentitzeaz poztzen da. Ezkontzeko erabakiak (erabakiak!) bizimolde etikoan sartzen baitu, Kierkegaard-en arabera behintzat. Ez dut jarraituko, testua hor dago. Erabakiak (ezkontzak) harrapatu egiten du Leturia, berak erabaki orde. Giza erabakimenaz Udaberrian jada agertzen den zenbait zalantza, hala nola aukeraren ordeko txiriparena («ustekabez ezagutu dugu alkar»); hemen eta hola ezarri gaituen edo honelakoxeak egin gaituen Zori gogorrena, etab., larri-larritu egingo da Udazken eta Neguan. Udak ez du idazten. (Zorion edo atsegintasunak ez du egunkaririk idazten).

Protagonistaren gogoetak erabakiaren/hautuaren inguruan jarraitzen dute beti jirabiran³⁴.

Bat nator Joxerekin «Leturia hau existentzialki norbait da. Gizon bat da. Bere patuaren nagusi bat. Ez orbel bat. Ez artaldeko ardia» esaten duenean. Era berean, bat nator, hautapen existentziala ez dela behin egin eta betiko eginda gelditzen den zerbait esaten duenean ere. Azken finean, beti berriro egin behar den zerbait baita, etengabeko erabakitze bat alegia.

Hortaz, hasiera honetatik bukaeraraino, existentziaren nobela bat izanen da *Leturiaren egunkari ezkutua*. Gauzak horrela, funtsean, hautu existentzialen prozesuaren eta erabakimenaren dialektikaren esposizio bat dugu *Leturiaren egunkari ezkutua*.

Ez nator bat Joxerekin, ordea, garai estetikoak hautua egin beharrarekin identifikatzen duenean. Hala, ez dut bat egiten Joxeren *Kierkegaard-en «egunkari ezkutua»*ren baitan «Udaberria bera —esan dezagun: urtaro estetikoak bera—, erabakiaren kezka dominatzen du nobelan (hautua, txiripa, etab.). Aukeramenean datza gizonaren izana. Baina paradoxa bat dago: ni naizen libertateak eskatzen du, neuk aukeratzea. Baina aukera egiteak, lasaitasuna ematen badu, askatasuna gutxitzen du»³⁵ esaten duenean. Izan ere, hautua egiteak askatasuna murrizten al du? edota *bizimodu estetikoaren* baitan gizakiak hauturik egiten al du?

Bizimodu estetikoaren ezaugarriez hitz egiten denean, *bizimodu estetikoaren* baitan hautatzearen gaitasuna ez dela gertatzen aditzera ematen digu Kierkegaardek. «Hautuaren erabakimen askea» gauzatzeko «borondatearen askatasuna» eman behar da. Hau da, gorputzaren berezko instintuen erabateko automenderatzea. Horrenbestez, «borondate askea» emango ez balitz, gizakia gorputzaren bulkada naturalen menpe egongo litzateke, hots, «gizaki primitiboak» errugabea izatetik, gaur egungo Adanen ondorengo gizakia erruduna izatera iragatearen kausa diren bulkada naturalen menpe egongo litzateke. Halaber, *bizimodu estetikoan* estetik bizitzaz gozatu nahi du. Hau da, zentzumene eta amestu eta pentsatzen dituen errealitateek eskaintzen dizkioten plazerak nahiko ditu. Bizitzaren xede bakarrak gozamina eta plazera izango direnez gero, ez da bulkada horiek kontrolatzen saiatuko. Alderantziz, bulkada horiek etengabe asetzen saiatuko da. Hautua, beraz, *bizimodu etikoaren* ezaugarria izango da, eta ez *bizimodu estetikoaren* baitan gertatzen dena.

Bizimodu estetikoan hautatzea ez gertatzearen bigarren arrazoia, aitzitik, Kierkegaardentzat, *bizimodu estetikoak*, berez ematen zaigun *bizimodu moduan* ikustea da. Hau da, *bizimodu estetikoak*, bizitza naturalari, aberekoari, gizaki orengan gauzatu eta gizakia jaiotzen den aldiari erreferentzia egiten dio. Izadiak emaniko zerbait izango da hortaz, inongo eraldaketarik nozitu gabea. Hala, bizitzaren estetikotasunaren aurrean gizakia ez da hautu egin beharrean aurkitzen. Ez du ezer egin behar *bizimodu estetikoak* lortzeko, mundura etortze hutsarekin ematen den zerbait baita. Gure Leturiak, ordea, bakarrik egoteko hautua egiten duela esaten digu

34. Azurmendi, Joxe (2000): «*Kierkegaard-en «egunkari ezkutua»*», in Zenbaiten artean, *Txilardegi lagun giroan*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo, 119-120.

35. *Ibid.*, 119. or.

Txillardegik bere eleberrian. Hortaz, ez bada *bizimodu estetikoan* inongo hauturik egiten, zergatik erabakitzen du Leturiak bakardadea? Bizitza estetikoaren ondorio negatiboak, hots, atsekabea, bere baitan sentitzen hasten delako erabakitzen du bakardadea.

Lehen aipatu dugun bezala, *bizimodu estetikoaren* ondorio negatiboetako bat atsekabea izango da. Kierkegaardentzat «ezereza» izango da bizio ororen sorburua, baina ez «absolutu»aren erabateko galtze gisa ulertuta, baizik izaki «ez osatu» moduan ulertuta. Hau da, jatorrizko bekatuaren ondorioz ahuldua den gizaki gisa ulertuta. Kierkegaardentzat, hortaz, gizakia izatez bekataria da. «Ezereza», aitzitik, gaitz guztien iturburua izango da eta haren ondorioak tristura, asperraldiak, nekeak, atsekabeak, miseriak eta abar izango dira. Sentimendu edo sentsazio horiek Leturia alienaziora bultzatuko dute, zeren alienazioak gotorleku bikaina eskaintzen dio Leturiari (estetari). Alienazioak bihozmina goxatuko dio, bizitza pertsonaleko errealitate penagarria arinduz. Horregatik, gure Leturiak «ezerez»aren ondorioak diren asperraldia, nekea eta atsekabea bere baitan sentitzen dituen zero, «Zerubide»ra joango da naturaren edertasunaren baitan, bizi duen atsekabe horri atsedenaldi bat, goxamen bat, bilatzeko asmoz.

Emen bakarrik nago, egia esan; baña naiago dut milla aldiz orain bezala egonda, pixkanaka-pixkanaka, zeru-lurraren aundia ta ederra dastatu, jende askok inguratuta denbora alperrik xautu ta galdu baño.

Zer da-ta bakarrik egotea? Kalez kale lagun askok inguratuta ibilli arren, ez ote naiz ni egon oi, ala ta guztiz ere, orain nagoen baño askozaz bakarrago ta utziago? Bai, ziñez, eta sarri.

Orregatik esan dut asieran, naita nagoela gaur bakarrik; destetan ere lagunakin egon arren, bakar-bakarrik bai-nengoen, eta derrigorrez gañera.

Gaur ez onelakorik. Ain zuzen ere, bakarrik egoteko etorri naiz «Zerubide» onetara, ta pozik nago nere bakartasunean. Lortu al daiteke edozein gogo-gauza bakartasunaz maiz elikatzeke?

«Zerubide» au txit da polita, parke guztiak bezala. Ez dakit «zerubide» ote den polita, ala «zerubide» bera ez dena, ots, bere parketasuna. Ori etzait ajola aundirik, ederra dela baizik.

Zugazti onetan sartuta, bere kerizpe indargarrian murgildu, ta badiduri beste mundu zoragarri bateko sarreran nagoela. Biotza ikitzen dit bere olerkiak (Alvarez Enparantza «Txillardegi», 1957: 21-22).

Testuinguru horretan (eta eleberri osoan), ordea, azpimarragarria suertatzen da protagonistaren barne-gogoetek duten izugarrizko presentzia. Izan ere, Kierkegaarden arabera *bizimodu estetikoan* gizakiak ez du bere buruari buruzko gogoetarik egiten, kanpora begira egongo da, kanpoko objektuek eskaintzen dizkioten plazerez gozaten. Bere buruari buruzko gogoetak, aldiz, *bizimodu etiko-erlijiosoaren* ezaugarriak dira. Baina zergatik agertuko da Leturiarengan *bizimodu estetiko* gisa definitu dugun «Udalen» edo «Udaberri» horretan hausnarketaren ezaugarri hau? Gizabanakoak ez duelako bat-batean *bizimodu estetiko*tik *bizimodu etiko-erlijioso*ra jauzi egiteko erabakia hartzen, eta gure Leturia ez da gutxiago izango. Leturia pixkanaka-pixkanaka joango da *bizimodu estetikoaren* ondorio

ezkorak bere baitan bizitzen. Lehengo zantzua edo sintoma atsekabea izan da. Atsekabeak bere burua ezagutu nahia piztuko dio Leturiari eta horretarako naturara, parkera, joan da bakardade bila (eta hori guztia, lehen pertsonan idatzia eta egunkari batean islatua izango da.)

Udaberiaren ederra!

Bakarrik nago, bai, ta ondo alere. Gizonak bere begien aurrean belar izpi duelarik, gogaituta dagoela esan aal dezake?

Gogorra omen da bakarrik nai-ta-naiez ibiltzea. Eta, alere, pozik egon oi gera bakarrik. Nola ori? Zer da bakardadetik iges-eragiten diguna? Ta zer da destetan bere billa zuzentzen gaituena? Geure baitarako mintzagaiak izatea; geure buruakin itizk gabeko jarduna izateko gogoia.

Ots, nere buruarekiko kontuak garbitzeko joaten naiz bakarrik; garbiketa utsa baita, ta egiazko aitorketa, bakardadean egiten dudana egonaldia.

Nere burua ordea gezurtaratu nai dudanean, ezin dagoke aitorketarik, eta ez dut bakarrik egon nai oi. Bildurra da, bada, nere buruaren bildurra alegia, bakardadetik baztertzen nauena.

Orain ez dut alako bildurrik, Nazkatu egin nau mundu lozorroak, nazkatu egin nau bere laukeriak. Neure burua arkitu nai dut, nere gaitzerako ba da ere, naizena sakon aztertu ta miatzeko.

Eta iñork, ezagutu ta ulertzen ez nauen ezkerero, «Eguneroko» onetan ipiñiko ditut nere arkikunde guziak, gaur bezala, Gerona nere animak nekez goldatutako ildoari jarraitu aal izateko. Egunkari hau izango da, bada, nere kezka guzien Kutxa (Ibid., 22-23).

Parkean, naturan, gure Leturiak bilatu du bere atsekabeak behar duen lasaitasuna eta bakea. Deigarria suertatzen da, ordea, honen guztiaren erdian, Leturiak naturaren edo parkearen baketasunaren jatorri gisa parkeak bihotzik ez duelako ezaugarrian oinarritzea, eta bere etsipenaren sorburua, aldiz, bihotza izatean azpimarratzea.

Or dut, aurrean ere, landetze jori bat. Zergatik ikutzen dit barrunbea ura ikusteak? Zerbait eder bururatzen didate bere tellatuaren gorriak eta ormaren zuriak.

Bañan ez datza orretan bere unkiagarria: bere pakea da nere burua asalduz betetzen duena. Baretasuna dario etzekoari, bere gauzatusunean, ez da ezertan igitzen, eta bere orretan dirau eta dirauke. Arentzat ez dago zer-kezkatu; trankil eta asaldakaitz begiratzen ari da eguzkiaren ibillera gélida, bere sartalderako urdin argitsuan bera dijoala... ez du biotzik!! Orregatik ez du asalduk arrapatzen. Nik bai, berriz (Ibid., 23-24).

Leturiak bihotza duelako kontzientzia hartzen du pasarte honetan. Landetxeak ez bezala berak bihotza duelako kontzientzia alegia. Eta horregatik, landetxeak ez du asaldua sentitzen eta berak bai. Horrela, bada, gure Leturia pixkanaka-pixkanaka inguratzen duen errealitatetik bere burua ari da bereizten, eta, bide batez, bere barreneko munduan murgiltzen «[...] ez du biotzik (landetxeak)!!! Orregatik ez du asalduk arrapatzen. Nik bai, berriz»³⁶.

36. Ibid., 24. or. Parentesi artekoa nik gehitua.

Bihotza izango da, hortaz, naturaren lasaitasunean Leturiari hitz egiten diona.

Ondo konprenditzen dut, alabaña, zugaitz eta belardietako oiartzunetan nere bihotzaren mintzaira, zorionarentzat jaio naizela diote, ta egun auek etorridiran artean, mundutar jostabide ero ta itsuei utzi-ta bakarrik onera etorri ez naizeño, ez naiz onteaz konturatu (Ibid., 25).

Bizi zuen lozorrotik esnatzen ari da gure Leturia eta «nor» den poliki-poliki defini-nitzen hasiko da. Kierkegaarden arabera, giza arima «askatasunaz» gain «espirituaz» (Aand) edo «kontzientziatz» osatua dago. Kasu honetan, Leturia bere buruarekiko kontzientzia hartzen hasia da, ez daki oraindik zer bide hartu, ez eta zer egin bere bizitzarekin, baina poliki-poliki ari da bere barnean sakontzen eta landetxeak ez bezala bihotza duela ohartzeko da eta horregatik asalduek harrapatzen duela, eta, ez hori bakarrik, landetxetatik bereizten duen bihotz horrek hitz egiten diola ohartarazten da: «Ondo konprenditzen dut, alabaña, zugaitz eta belardietako oiartzunetan nere bihotzaren mintzaira, zorionarentzat jaio naizela diote» (Idem).

«Kontzientzia teoriko» eta «praktiko»aren ideia hauek Kierkegaardek *bizimodu etikoaren* baitan aurkezten dizkigu eta ez *estetikoaren* baitan. Lehen esan dugun moduan, ordea, bizitza estetikoetik etikorako saltoa egin beharra ez da bat-batean sortzen den zerbait izango, astiro gertatzen den zerbait baino, eta gure Leturia horretan ari da.

Leturia esteta dugu. Etengabe arituko da naturak eskaintzen dion edertasuna dastatzen. Mina arintzeko estupefaziente zoragarria suertatzen zaio natura. Gauzak horrela, egunkarian protagonismo handia hartuko dute naturak sortzen dizkion sentsazioen deskribapenek:

Ederra dago gaur eguraldia: giro aztuna, dargori alegia, bañan itzaletan geratzeko zoragarri.

Aritzondo artetik zerura. Beltzak dirudite zugaitzen ostoa, eta atzo asko igitzen ba ziran, gaur geldi-geldirik daude. Nozik behin soilik aizearen arnasak nere arpegia birbizten du; nagikeriz bezela kulunka adaburuak labur eta mazal (Ibid., 26).

Naturak sortzen dizkion sentsazioak dastatzeaz gain, ezkontzari buruz duen ideiarene berri ere ematen digu Leturiak (argi utzi behar da hau guztia Miren ezagutu aurretik izango dela).

(...) Orain, bazkaldegi apainduan noski, maitarrak ari dira dantzan. Betiko leloa, netito jaimota, ta... beti bezin zirraragarria.

Bidea arkitu al dute bi oriek? Arkitu... aukeratu bai, behintzat. Azkatasuna galdu dute, alegia, baña gaurgero maite-kezka biderik ez dute izango.

Orretaz gañera alkar maite ba dute, zerua ez al da ideki aientzat?

Baña... zauskada sakon eta latz batek astindu dit bihotzondoa. Zer dakit nik ortaz? Lillura, lillura!! Zorion itxura oñarrige utsa ez al da oriek ikusteak bururatzen didan au?

Bi begi, bi alderdi, bi aro izan ditu orientzat hizialdiak: txikizitutik orain artekoa bata, ta gnurdanikoa bestea. Lenengoari utzi diote.

Alaz ere, azken-kutsuren bat ez al du ezkontzak? Ordurarte, alde batetik, goruntz ez al doa gizona, andik aurrera beeruntz eta illunpe beltzaren aldera abiatzen dela? Txikitzen ez al doa gizona ezkonduz? Ezkongaietan zerbait ba nintzan, ezkondu-eta ...

Aurrera begiratuki, beste biziera bat islatzen da, alegia, ezkonberrientzat. Bañan ezkonaurrea ametsa ba zan, ezkon-ondoa zeatze ta konkretatzea da; ta ametsen gauzatzea beren amesburua baño zirtzillagoa ez al da izaten?

Zoragarria aien etorkizuna: Jainkoarena men da.sortzeko atsegiña.

Izugarria beren etorkizuna: bizimodu des- bordiña, zearo ezagugabsa, berunzkoa agian...

Nork daki?

Eztai-eguna igaro dute oriek. Gaztetasun be- tearen billa abiatu-rik, gaztaroa il dute. Sari garestia, egia esan, aukeramenean bai-datza gizonaren izana. Eta ni beldur aukeratzeko. Gogorra da ori. Aukeratzeko larri-miñik ez dute aurrerakoan izango; bañan, bere orde- z, aukeraketa egiña izatekoa izango dute lagun betirako. Damurik ote?

Egun gogoangarria, bada, orientzat, maiatzeko au, muga, bide ta joera eman baidote gaur beren biziari. Ez dute berriz ezer ere ikusiko orain arte bezela, ezkontzak aientzat mundua aldatu du-ta. Arrosa xamurrak aien biotzai atzo itzegiten zienean, beste batera zuen elea. Illunabarrak, berriz, ez du sekulan izang atzo arte izan zuen lillura-mota. Gaztetango mintzoa, mututu egin zaie betirako. Atzo ere zituzten ametsak etzaizkie berriz otuko.

Zer burura dizaietako «Zerubide»ko iturritxo onek ezkondu- ta dagoen bati? Ez, alegia, neri esaten didana bera.

Nolakoa ote da ezkondu- ta loreen izkuntza?

Jaiotzatik ezkondu artekoa, ta ezkontzatik eriotzarakoa; orra bizitzaren bi zatia- k: autatu aurrekoa, autatu ondokoa.

Nigan, oraingoz, dena dago ikuskizun. Lenengo aroan nago ni. Ez dut nor maite, ez nau iñork maite, gurasoak besterik; ez dakit noruntz joan ... Larribide au ez al da ezkonberri ausarta orien- ta baño nekakorrago ...? (Ibid., 27-29).

Leturiak, bestalde, ezkontza bizitzan egiten den hautu gisa planteatzen du; eta horren guztiaren erdian, halaber, aipatzekoa da ezkontzaren hautuaren inguruan egiten duen gogoeta. Hau da, ezkontza ez duela hautu egoki moduan ikusten: «Bidea arkitu al dute bi oriek? Arkitu... aukeratu bai, behintzat. Azkatasuna galdu dute, alegia,baña gaurgero maite-kezkarik ez dute izango.Orretaz gañera alkar maite ba dute, zerua ez al da ideki aientzat?» (Ibid., 27-28).

Leturiak behin ezkonduz gero «askatasuna» galtzen dugula dio, baina, beste aldetik, maite-kezkabiderik ez izatea errazten. Kasu honetan, aitzitik, Leturiaren «askatasun»aren ideiak ez du Kierkegaarden *bizimodu etikoan*, hots, ezkontzarekin lotzen den bizimoduan, planteatzen den «askatasun»aren ideiarekin bat egingo. Kasu honetan formulatzen den «askatasun»aren ideia esteta den batek «askatasun»ari

buruz duen planteamendua izango da. Kierkegaardentzat «askatasun»aren ideia erratua alegia. Ezkontzak konpromiso-esangura du, bikotekidearekiko errespetua, eta, batez ere, egoera gogorren aurrean haren ondoan egotea. Hau da, erantzukizunak izatea eta norberekoikeria alde batera uztea. Estetak, ordea, ez du inongo erantzukizunik nahi, kanpo-errealitatearen izaera sentsibleaz eta naturalaz gozatzea bakarrik nahiko du.

Haren xede bakarra, hortaz, desirak zentzuen bidez gozatzea izango da. Sentsazio atsegingarriak izan eta sentsazio horiek etengabe eraberritzea alegia. Ezkontzeak suposatzen duen erantzukizunak, bestenaz, Leturiaren ustez betiere, askatasuna murriztea dakar berekin. Egoera horren aurrean, ordea, esteta ez da ohartzen plazerak asetzeko nahiaren menpe bizi dela. Hau da, bere «benetako desira» absolutua dela, eta absolutu-gosea asetzeko orduan erabiltzen dituen objektuak, aldiz, mugatuak. Hala, Leturia (esteta) ez da berak usten duen bezain askea izango. Ondorioz, luzarora, jarrera hau izatera bultzatu zuen atsekabea areagotu egingo da eta gurpil zoro horretatik irtetea gero eta zailagoa suertatuko zaio Leturiari (estetari).

Gure Leturiak, ordea, istant batean, ezkontzari ere alderdi positiboa ikusten dio. Hau da, maite-kezkabiderik ez izatea. Elkar maitatzea, beraz, zeruan egotea bezala ikusiko du. Ezkontzaren ikuspegi baikor horrek, ordea, Leturiarengan ez du denbora asko iraungo. Sastada edo beldurra sentiaraziko dio bere baitan, eta ezkontza zerbait positiboa delako ideia lillura hutsa dela esango digu. «Baña... zauskada sakon eta latz batek astindu dit biotzondoa. Zer dakit nik ortaz? Lillura, lillura!! Zorion itxura oñarrige utsa ez al da oriek ikusteak bururatzen didan au?» (Ibid., 28).

Leturiarentzat ezkontza mugari bat izango da, eta hautuarekin identifikatuko du (Kierkegaardek bizitza etikoarekin identifikatzen duena). Ezkontza aurreko aldia gaztaroa bezala ikusten du eta bizi guztia aurretik duelako sentsazioarekin parekatzeko. Ezkondu eta geroko aldiak, aitzitik, Leturiarentzat behinik behin, gaztetasuna atzean uztea ekarriko du, eta, bide batez, gaztetasunak duen guztia galtzea. Ezkontzeak erantzukizunak hartu beharra suposatzeaz gain, Leturiaren ustez, ezkondu ondorengo etaparekin beheranzko bidea hasten da. Hau da, zahartzen ari garen kontzientzia pizten zaigu, eta heriotzaren posibilitatea ate joka datorkigu.

Galtzen duen horretan pentsatze hutsak alde batetik, eta hautatu ondoren hautu horrekiko damua izateko posibilitateak beste aldetik, gure Leturiari beldurra sorraraziko diote; eta beldur horri aurrez aurre heldutasunez begiratu beharrean, bere egoera estetikoan berretsiko da Leturia. Horrenbestez, nahiz eta *bizimodu estetikoak* ez eskaini berak nahi duen atsedena, ez eta erabateko zoriona, ez du *bizimodu etikora* jauzi egiteko desirarik izango (kasu honetan ezkontzarekin identifikatua).

Jaiotzatik ezkondu artekoa, ta ezkontzatik eriotzarakoa; orra bizitzaren bi zatiak: autatu aurrekoa, autatu ondokoa.

Nigan, oraingoz, dena dago ikuskizun. Lenengo aroan nago ni. Ez dut nor maite, ez nau iñork maite, gurasoak besterik; ez dakit noruntz joan ... Larribide au ez al da ezkonberri ausarta oriena baño nekakorrago ...? (Ibid., 29).

2.3.1.1. *Estetaren lehen fasea: Mirenen idealizazioa eta konkistaren hasiera*

Baina hori idazten ari zela, neskatxa bat, Miren ikusiko du. *Bizimodu estetikoan* zehar Mireni buruz dakigun ia guztia Leturiaren ikuspegiaren arabera emana izango da. Ez da apenas azaltzen Mirenen barne-gogoetarik. Hori dela-eta, Mirenen berri, Leturiak Mireni buruz duen edertasunaren kontzeptuaren bidez, eta Leturiak Mirenek duen jarrerari buruz egiten duen interpretazioari esker jakingo dugu. Gauzak horrela, Leturiak Miren ikustean egiten duen deskribapena honako hau da:

Ori idazten ari nintzala, aurreko iturrira alderatu eta nexkatx bat. Lehen inprezioa uraren ispillu igikorrera begira egondu da lipar batez; eta bere burua, ala urmaeleko ondo arritsua ikuten ote zuen, ezin esan dezaket nik, ametsetan bezalakoa bai-zuen begirada... (Ibid., 29),

Eta bukatzeko, Leturiak Mirenen edertasuna nabarmentzen digu.

Miren ezagutu eta bi egun igaro direnean, bere irudi polita itzaltzen ari zitzaiolako Mirenen zain igaro ditu orduak eta orduak gure Leturiak «Zerubide»n. Beranduxeago, etxerako bidean zihoala, Xabin lagunarekin topo egin eta harekin hitz egiten zegoela berriro ikusiko du Miren. Kasu horretan, ordea, Mirenen edertasunari arreta gehiago jarriko dio Leturiak, haren kanpo-itxurari buruzko zehaztasun gehiago emanaz (ez da oraindik barne-izaeraz arduratuko).

Gogoz asi natzaio begiratzen. Eremuan eun egunetan egondako ibiltariak ura edango zuen eran, edaten nuen nik bere aurpegi zoragarria. Uste nuen baño ederragoa da. Begietarteko zati guziak aztertu ditut banaka banaka xagundu batean, eta zeazt itsusi bat ikusi dut: etzaizkit bere ortzak gustatu. Nola gerta liteke hau? Ez dakit.

Asko gustatu zaizkit bere ezpain lodiskoteak; eta bere begi erabetiak batez ere. Arek nere agurrari erantzun orduko baneukan nik bere erretratu osoa ta au guzia tzoil azterturik (Ibid., 33-34).

Deskribapen horretan deigarria suertatzen da Mirenengan kanpo-edertasun perfektu bat bilatu nahia. Hargatik, Leturiak Mirenen hortzak ikustean gustatu ez izana gertakari larritzat hartuko du.

Azpimarragarria da, era berean, edertasuna gaztetetasunarekin identifikatzea: «Amasaspi urte ditu. Gorputz lerdena, begi argiak, bolizko larru xuria» (Ibid., 34). Adin zehatza ematen digu Leturiak eta jarraian gorputz lerdena duela azaltzen. Eta, beranduxeago, Mirenekin hamar minutuko iraun duen elkarriketa izan ondoren, maitemindu egin dela esaten digu. Guztia egun berean.

Laguntzen asi gatzazkio bere etxerako bidean, eta dena esan diot amar minututan, Itzontzi berritsu biurtu nau pozak.

Xabien giza-joak esan edo egin duenaz, ez dalit ezer; bañan eskaratzera itxi orduko etzegoen gurekin. (...)

Bereala iritis da alkarri agurtzeko unea, ta noiz arte ez dugun alakr ikusiko galdetu diot, bañan ez du garbi erantzun nai ziandu, zearka-mearka baizik. (..)

A, Miren maitea! Ta zein argitsua den gaurik beltzena zu ikusi ondoren...

Ura utzi dudanean, pozik asi nintzakean karrasika, maitasuna zein ederra den oju-egiten. Baña, zertarako? Zer daki zegarriaz, egarririk beñere sentitu ez duenak?

Maitasuna: iztegiaren itzik ederrena zera zu, biotzaren elerik xamurrena, buruaren eragllerik bortitzena. Nork asma dezake maitaleari agertzen zaion ederra?

Bere ahotsaren oiartzuna gal ez dedin, ez dut iñorekin itzezin nai; ez dut ezer nai, nere bakartasunean amestu baizik. Mundu atsegin guziak ezer etzaizkit (Ibid., 34-35).

Ordu batzuk nahikoa izan dira maitemindu egin dela baieztatzeko. Oraindik ez du Miren erabat ezagutzen, baina haren edertasuna eta edertasun horrek sortzen dizkion sentsazioak nahikoak izan dira maitemindu egin dela baieztatzeko; eta, ez hori bakarrik, haren oihartzuna gal ez dadin, ez du inorekin hitz egin nahi, ez du ezer nahi, haren bakardadean amestu bakarrik.

Hemen, Kierkegaarden esteta ezberdinen definizioa kontuan hartzen badugu, esteta ameslariaren aurrean gaudela esan dezakegu. Hasiera batean, alabaina, Leturiak «Zerubide»n naturaren aurrean eta Mirenegaz maitemindu egin dela baieztatu aurretik zuen jokaera, *esteta atseginzalearen* portaera moduan definienezake. Izan ere, esteta atseginzalearen ezaugarri nagusia kanpo-errealitatearen izaera sentsibleaz eta naturalaz gozatzea izango da. Esteta atseginzalearen desira zentzuen bidez gozatzea da, sentsazio atsegingarriak izan eta etengabe sentsazio horiek eraberritzea alegia. Horregatik, esteta atseginzalearengan nagusituko den gaitasuna sentsibilitatea izango da, eta eremu nabarmenena, aldiz, gorputz materiala.

Hasieran, Leturiak Miren ere objektu gisa ikusten zuen. Haren kanpo-itxuran bakarrik zuen bere arreta jarria. Behin maitemindu egin dela baieztatzean, ordea, esteta ameslariaren izaera hartuko du gure Leturiak. Hala, Kierkegaarden *Seduzitzailearen egunkariako* protagonistak bezala, bere arimak maitearen irradia etengabeari hots egingo dio. Bere ongizatearen erantzule bakarra izango balitz bezala alegia. Erabateko malenkonia biziko du eta maitearenganako pentsamenduak beti iraungo du berarekin. Fisikoki bere alboan ez egon arren, bere bakardade mingarrian, bere baitan murgilduko da, eta irudimenean birsortuko du bere maitea, horrela, bere espiritua elikatuz.

Esteta ameslariaren eta atseginzalearen aspektu batzuetan bat egiteaz gain, esteta ororengan adierazle den jarrera izango du gure Leturiak. Hau da, arrazoizkoa eta zentzuzkoa den oro alde batera utzi eta maitasunak sortzen dion plazeraren baitan erabat murgiltzea izango du xede.

Baña badantzut: «Joxeba, ire egoera ez duk bidezkoa. Eroa dirudik». Gizonaren xede bakarra bidez eta zentzuki bizitzea ba da, eraman nazatela deabruak.

Zertarako nai ditut nik arautasuna ta zentzua, orain arte lozorroa besterik eman ez badidate? Bere bidez biziaren giarra ausnartzeko gauza egiten ba nau, betor ordu onean erotasuna (Ibid., 36).

Mirenek, ordea, ez dio natura kontenplatzeak ematen zion lasaitasuna emango. Orduak eta orduak pasako ditu Mirenengan pentsatzen. Gau eta egun, obsesioan bilakatu da Miren. Mila kezka datorkio burura. Hura ikusten duenean pozez zorutzen da, haren falta denean, ordea, dena iluntzen. Miren bihurtuko da, hortaz, haren bizitzaren eta zoriontasunaren erantzule nagusia.

Au aldaketa, orain arte gaua zetorrenean ez nuen zer-kezkatu, ta oeratu bezin laister orditzen ninduen loak, eta bere illunben iraungitzen zen nere biotzaren argia.

Orain, ostera, oieratu, ta berantetsita narabilte milla asmaziok, eta milla kezka naragite, pake zana batbatean ekaitz izugarri egiñez. A, Miren: bihar ikus ba zintzat, itegin ba neza zurekin, alai ba nintza zure ahotsak...

Zerori zera nere gogorazio bakarra, zuk zerorrek betetzen duzu nere izate osoa, eta inolako ezkez illuntzen. Zerurik goreneraño altxatzen nauzu batzuetan, eta ifernurik izugarrieneraño egozten besteetan. Egund eta illun zatzazkit batera (Ibid., 36-37).

Beste egun batez, Mirenek senargaia duen ala ez galdetzen dio Leturiak bere buruari, eta, hala izanez gero, kenduko diola zin egiten du. Beretzat nahi du Miren, ez beste batentzat. Lehen kontenplazio hutsa zena, orain beretzat nahi du, hots, Miren bere jabetza bilakatu nahiko du: «Senargairik ote du Miren-ek. Edo-ta kenduko diodala zin dagit emen, artarako zeru-lurra oinperatu ta illerazi behar ba ditut ere» (Ibid., 38).

Bederatzi egun pasa dira Miren azkenengo aldiz ikusi zuenetik. Hori dela-eta, bizitzeko gogoia gutxitzen ari zaio gure Leturiari. Bizitzeko beharrezko elementu bilakatu da Miren, eta lortu arte ez du onik izango. «Bederatzi egun ziran gaur Miren ikusiten ez nuela. Denbora pasa-ala utsunea auditu, ta bizitzeko gogoia aukitzeko tokirik gabe gelditzen ari nintzan, tristuraren arra zula ta zula zebillen-eta» (Ibid., 39).

Egoera horretan eskutitz bat idatziko dio Mireni. Alabaina, Mirenekin topo egiten duenean ez dio Mirenek eskutitza jasoko. Leturiak ez du jarrera hori espero, eta Miren garaile irten dela uste izango du. Egoera horren aurrean Leturia asaldatua geratuko da, hots, lekuz kanpo, zeren bere baitan ziur baitzegoen Mirenek eskutitza hartuko zuela.

Laisterregi iritsi gera bere eskaratzera. Baña bazen joateko garaia, ta nere patrikatik aterarik, eskutitza artu, ta eman egin diot.

Ez dit jaso nai izan.

Ez nuen nik jokaera au espero; eta emakumeakin geienetan gertatzen den bezala, ura geratu da garaille; ta ni, gauzak pentsatuta zituena, asaldatua eta oreka galdua (Ibid., 40).

Hemen zera ikusten da: Leturiak konkista edo garaipen gisa ikusten du Miren bereganatzeko prozesua. Bata bestearen gaintetik egoteko modu bat alegia. Kasu honetan, Leturia bera izango da konkistatzailea, eta Miren eta bion artean sortuko diren gertakari guztiek berak irudikatu duen moduan gertatu behar dutela uste izango du. Hau da, Mirenek irizpide propiorik izango ez balu bezala; eta, ez

hori bakarrik, Mirenek egoera horretan izan dezakeen jarrera egokiena gainera, Leturiaren iritziz behinik behin, bere buruan irudikatu duen hori izango da, hots, Mirenek eskutitza hartzea. Baina Mirenek Leturiak espero zuenaren aurkako jarrera izateak tokiz kanpo utzi du Leturia, eta uko hori konkistaren bidean porrot gisa biziko du, bere atsekabeen eta egonezinean gehiago murgilduz. Josebak, ordea, Don Juanek (estetaren sinboloa) legez, ez du etsiko bere xedea lortu arte, hots, Miren bereganatu arte; eta justifikazio gisa lasai egoteko ez dela jaio esango digu.

Atzo, berriz, maitekor agertu izan ba nintzaio, lasai egongo nintzakean orain, azaldu ta ikararik gabe.

Onela ostera...

Baña zerbaitek esaten dit ixillik: «Lasaitasunean noiz izan zera gizon? Beti damutu zaizu bezperako sasi-pakea. Lasai irauteko jaio al zara?»

Ta zalantzaren arrak narabillelarik ere, lozorro lodia aienatzen dut (Ibid., 41).

Beste mutil batekin ikusteak ere ez dio Miren konkistatzeko gogorik kenduko. Masokismo puntu bat izango du gure Leturiak. Badirudi, Mirenek eragiten dizkion gorabeherak, zorion eta etsipenek, nolabaiteko plazera sorrarazten dizkiotela. Bizirik sentiarazten alegia. Horrela, bada, nahiago izango du bakeak eskaintzen dion lozorro aldia baino Mirenen konkistak inarrostean dion egonezina.

Mirenek azkenean eskutitza onartze du, eta Leturiarekin hitzordu batzuk ere egiten ditu. Pixkanaka bi lagunaren arteko harremana sendotzen joango da. Hemen hasiko da konkistaren bigarren fasea, hots, gerturatze fisikoa.

2.3.1.2. Estetaren bigarren fasea: gerturatze fisikoa, Mirenen gorpuztasunarekiko higuina eta bizimodu etikorako jauzia

Puntu honetan, Leturiak harremanean aurrera egin nahian edo, eraztun bat bidaltzen dio Mireni, truke fisiko horren bitartez hitzarmen bat sinatzeko asmoz. Elkarrekin topatu eta «Zerubide»-ra doaz, iturri aldera, elkar ezagutu zuten lekura, eta harreman fisikoari bide emango diote. Elkar musukatuko dute, baina erabat esanguratsua da Leturiak musuaren berri emateko erabilitako hitzak: «Zeharka izan da musua, zerutiarra, eta laburra izan arren betikotasun kutsuduna» (63. or.). Beraz, badago halako gerturatze fisikoa, baina ez da haragizkoa edo desirazkoa izan, zerutiarra baino. Gainera azpimarragarria da Mirenek musu ematearekin batera Joseba maite duela esatea eta, ez hori bakarrik, Mirenek pauso hori eman du eraztuna jaso duenean. Hau da, eraztuna konpromisoarekin identifikatzen duenean.

Hemen, argi ikusten da, Leturiaren eta Mirenen artekoa garaiko Euskal Herrian denbora luzez iraun zuen maitasunaren kristau-ikuspegiaren eraginpean gertatzen dela.

II. eta III. mendeetan zehar Erromatar Inperioaren gainbeherarekin, kristau-kulturak indarra hartu zuen. Hala, eragin historiko eta kulturalaz gain, gizon-emakumeen arteko harremanak planteatzeko moduan ere arrasto handia utzi zuen. Abstenentzia sexuala moral ideal moduan aldarrikatuko da, eta, beranduago, ezkontza «hilezkor-

tasunaren sendagai gisa» deskribatua izango da. Puntu horri buruz honako hau esaten digu Taylor-ek:

La Iglesia medieval estaba obsesionada con el sexo hasta un grado insoportable. Los temas sexuales dominaban su forma de pensar de un modo que nosotros consideraríamos totalmente patológico. No es exagerado decir que el ideal que ofrecía a los cristianos era, principalmente, un ideal sexual. Este ideal era muy coherente, y estaba encarnado en un código de reglas bien elaborado. El código cristiano se basaba, sencillamente, en la convicción de que había que huir del acto sexual como de la peste, excepto en lo mínimo necesario para prolongar la raza. Aun cuando se llevaba a cabo con este propósito, seguía siendo una lamentable necesidad. Los que podían, eran exhortados a que lo evitaran, aun estando casados. Para aquellos otros que eran incapaces de esa heroica negación a sí mismos, existía una compleja telaraña de reglas cuyo propósito principal era que el acto sexual fuera lo menos placentero posible, restringiendo su práctica al mínimo; es decir, a la función de procrear. En realidad lo que se condenaba no era el propio acto sexual, sino el placer que producía, un placer condenable incluso cuando se practicaba el sexo con miras a la procreación... (Taylor, 1973).

Kierkegaarden ezkontzaren ideia, aldiz, ez da deskribatu dugun pasartearena bezain hertsia izango. Hala, *Estetikoaren eta etikoaren arteko oreka pertsonalitatearen eraikuntzan* lanean, *bizimodu etikoan* bizitza estetikoa osatzen duten elementu primitiboen erabateko desagertzea gertatzen ez dela esango digu Kierkegaardek.

Nada sucumbe en la desesperación, toda la estética permanece (bliver) en el hombre, sólo que ha sido avasallada (er gjort til tjenende), y gracias a ello ha podido ser conservada (bevaeret). Sí, ciertamente no se vive en ella como antes, pero eso no significa de ningún modo que se haya perdido; si se la puede usar en otra forma, ello no quiere decir que haya desaparecido³⁷.

Kierkegaardek, hortaz, ezkontzari buruz duen ideia hori kontuan hartzen badugu, ezkontzaren baitan lehen maitasunaren ezaugarria den izaera sentsualak (maitasun estetikoaren ezaugarria denak) bere tokia izango du. Hau da, daniar pentsalariak maitasun sentsualak ezkontzaren baitan irauteko duen «eskubide»aren aldarrikapena egiten digu. Hortaz, Kierkegaarden xedea ezkontzaren baliozkotasun estetikoa azalartzea izango da: «Pienso que mi tarea ha de tener por objeto principal dos cosas: mostrar la importancia estética del matrimonio, e indicar cómo lo estético, a pesar de todos los obstáculos de la vida, se puede mantener en él»³⁸. Eta aurrerago, «estoy dispuesto a luchar por dos cosas: en la tarea enorme de mostrar que el matrimonio es la transfiguración del primer amor y no su anulación, que es su amigo y no su enemigo»³⁹.

Senar-emazteengan, bada, lehen maitasunaren energia eutsia ageri da. Pasiarik gabeko ezkontza, hortaz, helburua zehatz bat lortzeko elkartze huts bat besterik ez da izango Kierkegaardentzat.

37. Kierkegaard, S. *Enten-Elle*, 2. Del. 1901, II. Bind, 326 pp. *O lo uno o lo otro [Texto impreso]: un fragmento de vida II* 205 or.

38. *Ibid.*, 8. or.

39. *Ibid.*, 29. or.

Horregatik esanguratsua egiten zaigu Leturiak Mireni zeharkako musua eta zerutiarra ematea. Izan ere, Kierkegaardek behin ezkontzeko hautua egin ondoren pasioa bizimodu etikoaren parte izatea ez du lizuntzat hartuko, alderantziz, ezkontzaren baitan beharrezkoa den elementu gisa ikusiko du pasioa. Leturiak, ordea, lehen unetik maitasuna zerbait zerutiarra bezala ikusiko du, eta gerturatze fisikoan, hots, musu ematean, biguina sentitu arren, aurrera egingo du ezkontzarekin, alderdi haragikoa alde batera utziaz (une horretan Mirenen erabateko idealizazioa emango da). Hortaz, gure Leturiak ez du gainontzekoak bezalakoa izan nahi. Berak sentitzen duena benetako maitasun garbia eta ez lizuna baita. Horrela, bada, esan dezakegu, Leturiaren eta Mirenen artekoa, Kierkegaarden ezkontzaren eta maitasunaren planteamendura baino Kristautasunaren ikuspegi zurrunera gehiago gerturatuko dela.

(...) Zergatik jokatu bear nuen nik orain arteraño maitale ta sasi-maitale guziak bezelaxe? Ziur dakit nik a neta emen ikusten diran bikote geienak maitasuna zer den azaletik baiño ez dakiteka; eskierki dakit nik maite-dardara zer den ezagutzen ez dutena. Ikusi besterik ez da bear esaten dudan onetaz konturatzeko: gorputzaren lera utsa da aiengan nagusi.

Nigan, ordea, diferente izanagatik ere, berdintsu jokatu behar al nuen nik beti, ezin bestez? (Alvarez Enparantza «Txillardegia», 1957: 57-58).

Gerturatze fisikoaren beste aspektu bat ere azaleratzen zaigu eleberrian. Oraingo honetan indarkeriarekin lotua.

Mirenekin harreman fisikoa abiatu eta egun gutxitara, Leturiak Miren bere lagunarekin ikusten du berriro, eta, hargatik, Mirenek adierazitako sentimenduen inguruko kezka eta zalantza agertzen du, horiek guztiak lelo batera bilduz: «Aldakortasuna: emakume deritzu» (Ibid., 67). Deigarria da oso aldakortasuna emakumearekin lotzea, eta are deigarriagoa dena honako hau da: Leturiak dituen kezken ondorioz, erreakzio bortitza izatea. «Zerubiden ikusi dugu elkar. Ni iritsi orduko bazegoen han Miren. Eta atzo gauean hala erabakita, haren ondora joan eta hitzik esan gabe, zaplateko bat eman diot. Negarrari eman zaio gajoa, eta orduan konturatu naiz neure zakarrera latzaz. Berandu zen» (Ibid., 68). Bortxaz jo ondoren Miren, bere haserrea fisikoki adierazi ondoren, musu ematen dio kontsolatzeko asmoz, baina berriro ere harreman fisiko horren desira sexual eza agerrarazten du: «Eman daitekeen musurik xamurrena eman diot masailean, batere haragikeriarik gabea, neure amari emango niokeen bezalakoxea» (Ibid., 68).

Beraz, Leturiak bere jabetza aldarrikatzeko bidetzat du bortxa. Mireni bere jabetza dela adierazteko modua alegia. Adierazgarria da oso bortxazko keinu horren ondoren bihurtuko dela Miren Leturiaren emazte. Hau da, Leturiaren «jabetza». Zaplaztekoa, beraz, ezkontza tradizionalak sortzen duen botere-harremanen ikurtzat har daiteke. Ez dugu ahaztu behar Elizaren antisexualitatearekin batera antifeminismoa ere gertatu zela. Ikuspegi horren zantzuak ageri dira, hortaz, Leturiaren eta Mirenen arteko bortxazko gertakari horretan. Izan ere, Leturiak Mireni zaplaztekoa ematean Mirenek, egoera horren aurrean, ez du ezer ere esango, hots, normaltasunez ikusiko du jarrera hori (Mirenek ezin al du bada beste mutil batekin harremanik izan?), eta, ez hori bakarrik, ezkontzeko prest agertuko da.

Bere barne-muñean, minduta Miren, etzuen ezer azaltzeko kemenik, ezta bere burua garbitzen saiatzeko ere. Ta, ura ikusita, nora joan da nere gogorra? Lekutan zeuden ordurako atzoko nere asmo «tinkoak».

Malkoak bigunduta, zerbait esateko eskatu diot otzan. Erantzunik ez.(...) (Ibid., 67).

Hortaz, nahiz eta gure Leturia Mirenen musuek ez asetu, ezkontzea erabakitzen du. Haren ustez, sentitzen duen maitasuna benetakoa, gardena, baita, eta hori muxuak baino garrantzitsuagoa izango da Leturiarentzat. Mirenek beste mutilarekin izandakoari, hortaz, ez dio garrantzi handirik eman. Miren emakume garbia, birjina da, eta ikusiko dugun moduan, kristau-ikuspegiaren arabera «emazte perfektu»aren rola erabat beteko duena gainera. Horrela, bada, bizitza estetikoak eskaintzen dion plazer sexuala alde batera utzi, eta ezkontzak dakarren bizimodu etikora jauzi egiteko hautua egingo du gure Leturiak.

«Uda» deritzan atalean, bestalde, bilatzaileak ohar baten bidez ematen digu Leturiaren eta Mirenen ezkontzaren berri. Zoriontsu izan zirela hilabete batzuetan ondorioztatzera iristen da bilatzailea; zeren eta garai hartan egunkaria idazteari utzi baitio Leturiak. «Ortaz, zoriontsu izan zan Leturia ezkontuta gero illabete batzutan, ori adierazten du bere ixillaldiak, gure ustez» (Ibid., 76).

2.3.1.3. Udazkena: Udaberriaren —hau da, gizaki estetikoaren— birgogoeta autokritikoa

2.3.1.3.1. Ezkontza ugalketarekin identifikatu

Miren emaztegaia emazte bihurtutakoan, jada, Leturiak ez du desirarik sentitzen. Halaber, desira-objektu zenak ez du asebetetzen, ez da zoriontsua gure Joseba. Honela adierazten du Leturiak:

Larria da oso esatekoa: Miren´ek ez nau zoriontsu egiten. Ezkondu aurre bezain tirrika nabil. Leheen eta noizik behin bakarrik, bere biziak itsututa, elkar ematen genuenean, zerua bera geurekin genuela zirudien: odol-itsutasuna eta zoriona nahasten genituen (...) Mitoa desegin eta tirrikazioak deuseztatuta, bihotza zipilduta, sakonago egin da hutsunea. Nekatu egin nau opa nuena eukitzeak (Ibid., 80).

Nobelaren hasieran egin bezala, ezkontzari buruz gogoeta «Zerubide»n gauzatu da eta, han berriro ere, ezkonberriak ikusten ditu. Oraingo honetan, ordea, ezkontzaren inguruan duen ikuspegiak beste ildo bat hartu du. Ezkontzaren ikuspegi ezkorra izango du berriro ere Leturiak, baina, aurrekoan ez bezala, esperientziak ikustarazitakoaren bidetik azalduko digu:

Bi ezkonberri etorri, argazki batzuk atera, eta joan egin dira (...) Berriz bururatu zaizkit egun hartako iduriak; behetik gora begiratzen nien orduan, goitik behera gaur. Haienganako mirespena zen hura, mirespen asaldatzailea alegia; kupida gaur arratsaldekoa. Aldapan gorakoan nekusen orduan lisuragaina; beherakoan gaur (Ibid., 82).

Are gehiago, Yonekin topo egiten duenean ezkontzaren ikuspuntu jakin bat jorratzen du, Armentiarren ezkontza usteaz abiagunetzat hartuz:

Seme bat utzi dik —erantsi du— eta Amerikera joan duk. Kemena izan behar orre-tarako. Errexa zirudik kanpotik begiratuta; baña jarri adi bere lekuan, eta ikusiko du,

Ba al zuen au esan bearrik?

Semearen kontua duk or, eta beti, gogorrena; onek ez beste baiesten dik ezkontzaren ezin urratzea, Bestela, ta norberaren okerrak zuzentzekoa zuurren jokabidea ba da, zergaitik onetan ez zuzendu? Autatze larririk ba da bizitzan, auxe duk larria (Ibid., 83).

Seme-alabak izatean ezkontza ezin urra daitekeela dioen pasarte horretan adierazi bezala, ezkontzaren funtzio nagusia familia osatzeari begira jartzen du Leturiak. Ugalketari begira alegia. Baina, nahiz eta adierazpen horretan argi geratu jendartean funtzio nagusi hori ematen zaiola ezkontzari, Leturiak eredu tradizionalen ulerturiko ezkontzari kritika egiten dio. Behin betiko hitzarmen sozial modura erroturiko ohiturari alegia. «Akats bat aurkitzen zioat ezkontzari: aurretik ezin probatzea».

Nahi dutena esango ditek honi buruz zintzoek eta ortodoxoek; bainan beti izango duk hau mila okerren iturburua. Eta dirudienez, zuzendu ezinezko okerburua duk»

Zerbait erantzuteko zorian egon naiz, bañan ez dut tutuk esan: zerbait otu arren, ez nuen ukusten esatekoa.

Gañerantzean, zio aztunak ditut burgesentzat «okerra» ez egiteko. Gizartearen susmurrak dituk lokarri sendorra: gaizki ilusita zegok ori gaur...

Nazka pitin bat eman dit puntu onetan bere lotsagabekeriak.

Badituk, oietaz gañera, beste «maitasunzioak»... zeren, senarra utzi ta zer egin dezake bere aldetik zijoan emakumeak gajoak? Au dela-ta, lika bikaiña duk diruaren falta.

Gogorra zan lasaikeria au, bañan arrazoia- edo ez al zuen Yon´ek?

Onela, illobi-ixilla egiten duk ezkonduen artean, eta biek ere ez dik txintik esaten, Pozik daudelako? Ez, alajainkoa! Nere esperientzia exkaxean (besteen lepotik artua au, jakiña) erabaki bat ateratzen ari nauk: gutxi dakigula ezkontzaz, eta uste dugun baño garratzagoa dela egia (Ibid., 84).

Argi dago, hortaz, Leturiaren barne-gatazkan ezkontzak baduela lekurik. Hala, ezkontzak dakarren lotura motak (eta harreman motak) haren kezka eta ezinegonen etorburu bilakatuko dira.

2.3.1.3.2. Ezkontzak hautu bat izan behar du, ez inposatze bat

Maiteminak alienatu egin zuela esango digu Leturiak. Ez zela erabaki bat izan, instintuak, ohiturak eta lilurak kulunkan izaten uztea baino. Ilusioaren uhin gozoei amore emate horrek «unibertsala» egin du Leturia. Mundu guztiak egiten duen horretan erori da, norberaren singularitasuna galduz, liluraren lokarrietan esklabo bihurtuz. Ezkontza ondorengo aldi horretan, Leturia ezkonduak bere lagun ezkongabeekin konparatzen du bere burua, bereziki, ezkondu ez den Mikelen egoerarekin, eta haren askatasunaz hausnarketa egiten du. Mikelek, maitemindua egon arren, ez ezkontzea erabakitzen du. Mikelen ustez, maiteminak denbora jakin bat du, ez da betiko, eta, horretaz gain, ezkontzak maitemina hil egiten du. Hortaz, zertarako ezkondu zorionerako bide bakarra maitemina bera baldin bada? Josebak neurri batean onartzen du inbidia pixka bat duela eta, horretarako, Ortega y Gasset hiru gizon moten adibidea jarriko digu (hau ere azpimarragarria da):

Ta, nere bihotzondoan, ez al dut nik Mikel bekaizten? Baliteke. Iru gizon-mota dira Ortega-ren ustez: «Don Juan» izan diranak, «Don Juan» izan uste diranak, eta «nai etzutelako» «Don Juan» beñere izan etziranak. Onetan al datza, ausaz, Mikelen gano nere enbidia ezkutua? Alde batetik baietz usten dut (Ibid., 86).

Mikelen kasuan, ordea, hautu bat ez dela izan ohartzen da, ez dituelako hautuaren ondorioak bizitu, eta, horregatik, zoriontsua dela. Baina sakonago azterkatuz, libre al da? Pentsatu gabe hautatzeak bere burua engainatzea dela usten du Leturiak. Hau da, bizitza ez autentikoa hautatzea alegia.

Badago, alere, arimari buruzko beste zio edo jari bat; eta koxka au dela usten du. Aukeratu egiten ez du Mikel-ek: bere esku dirau; aukeratzearen ondorioak ez ditu ezagutu, eta onengandik dabil pozjario.

Baña. Sakonago azterkatuz, libre al da? Ez aukeratzea aukeratu du, nere ustez, ta zentzugabekeria da ori. Bere burua engañatzea baño ez. Pentsatu ondoren artu izan ba lu behintzat bere bide ori... Bañan ez dut uste. Oarkabea, edo pensatu gabez, aukeratu du itsutasunaren bidea; ta au da ori: saldukeria, gizonak egon dezkean saldukeriarik galduena.

Mikel-ek, jakifñez eta burubidez, bizitza autentikoa autetsi bearrean, inautentikoa artu du bidetzat.

Ezin bat etorri (Ibid., 86).

Bere lagunarekin egiten duen erkaketa horretan, hortaz, bere barne-kontrajartzeak agerrarazten dira. Hau da, aukeratu behinenaren mina eta ez aukeratzeak dakarren koldarkeria. Jakina, berriro ere aukeratu beharra ezkontza-hitzarmenarekin lotzen du, eta bakarrik hitzarmen sozial horrekin, ez besterekin.

Hortaz, ezkontza bera gaizki ikusiko al du Leturiak? Gaztetetasunaren galtzearekin identifikatzeaz gain, gaizki ikusten duena zera da: ohituragatik, elizak bultzatuta, gizartearen inposiziogatik ezkontzea. Hori dela-eta, ezkontzak hautu bat izan behar du, norberaren baitatik ateratako erabakia, eta ez gizarteak, erlijioak, inposatutako zerbait.

2.3.1.3.3. Zorigaitzaren jatorria Miren idealizatzea

Hortaz, Miren idealizatzea izan da akatsa.

Eta zer da ni engañatu nauena? Ez diot Miren´i errua botako, ez; neuk gezurtara dut nere burua.

Askotan entzun izan nuen nik zorion-irritsa mundu onetan asetzerik ez dagoela: ta, guztiz ere, ta aoz nik ala aitortuagatik ere, zer egin dut etsipen-leize illun onetara ez jausteko? Deus ez (Ibid., 81).

(...)Lillura utsa izan da guzia... Miren´gan etzegoena ikusi nuen nik, zoriona atxiki nion eta, Zergaitik izango zuen berak, nik falta dudana?

Orra maitasunaren okerra: norberak opa duen zorontasuna beste batengan ezartzea. Nondik nora «nondu» gure utsunea emakume batengan? Zergaitik «nortu» gure zorion-miña? Zer dela bide?

Auxe da maitasunaren lillura, ta argatik etsitzen dugu maitale guztiok: maitemintzean norteen eziñezko bat egin genuelako. Inork ezin dezake beregan nortu besteren zorion-bearra. Nortu egiten du beti, ordea maiteminduak. Ortaz, etsipenak jarraitu bar, nai ta ez. Nolatan ez? (Ibid., 95).

Lilura sortu duena baino ederragoa da lilura bera. Azken finean, ameslariak absolutua, eguneroko bizitza, errealitatea eta abar moldatu egiten baititu. Iristeak itzali egiten du lilura. Ederra dena lilura bera da, hots, bidea. Hau da, amestutakoa ez lortzea. Hortaz, nahiz eta lilurak «ezerez»era eraman, lilura beharrezkoa da itxaropena egoteko. Izan ere, lilurarik gabe ez dago itxaropenik.

Naikundeak eskatzen duena lortzen ez ba da, naikundearen almena edo joera geldizen da erre neta gogotsu. Baña desira lortu ezker, izate osoa, nortasun osoa geratzen da egarri bizian, osotara etita, nora jo ez dakiela. Lenbizikoan, lillura batek lurjotzen du; bigarreanean, gizon osoak. Onengatik, sakonago da naikundeari darraikon tristura, naikundea betekizun gelditzeari darraikona baño. Ots, kaltegarriagoa da lortzea, ez lortzea baño.

Itxaropena iltzen du lillura iltzaileak, itxaropena piztu, ordea, «kizun» geratzeak.

Onengatixe inda reta eragite aundiagoa du lillurak arrakastak baiño, ta ibiltzeak iristeak baño. Alere, ezdeusera habitasen da izanez lillura. Beraz, frakasoia da munduaren eusle aundiena. Eriotza esan nuen artemein; frakasoia gaur... (Ibid., 102).

Gizabanakoak amestutakoa lortzean ez du bere liluraren erabateko asebetetzea izango, eta gure Leturiak ere antzeko zerbait biziuko du. Izan ere, zoriontasunaren desira infinituaren eta desira hori asetzeko erabiltzen duen objektuaren (Mirenen) izaera mugatuaren arteko gaindiezinezko kontraesanaren aurrean aurkitzen da. Horrek guztiak «Zerubide»ra bultzatu zuen etsipena areagotu egingo du Leturiarengan, zeren Mirenengan jarri zuen bere zorionaren esperantza guztia, eta beretzat porrot bat izan da Mirenekin ordura arte biziakoa. Egoera horrek, bestalde, ezkon aurretik Mirenekiko sentitzen zuen higuina areagotu egingo du (Miren gizaseme

bihurtuta ikustera iritsiko da Leturia, 88. or.). Hala, lehen sentitzen zuen lilurak Mirenen fisikotasunak eragiten zion higuina bigarren maila batean jartzen zuen bezala (garrantzizkoagoa zen idealizazioa, hots, lilura bera, sentitzen zuen higuina baino), orain, idealizazioa haustean, Mirenen fisikotasunarekiko sentitzen zuen higuinak indar handiagoa hartuko du, eta Mirenen eta Josebaren arteko elkarbizitza gero eta ezinezkoagoa bilakatuko da (ametsetan Miren hiltzera iritsi arte, 104. or.)

Bi iguifaldi izan ditut orain Miren´ekin eta biak izan dute oiñarrizat bere gorpuztasuna.

Lenbizi, oraindik ezkongai giñala, atzerarazi ninduen batzutan bere gorpuztasunak. Gauza arrigarria zan: gorpuzt zalako atsi-arazten ninduen bere gorpuztak, gaiezkoa zalako, mugatua ta pixua zalako. Gaitzi zitzaidan bolada artan nere barneko lilura zoragarriak gorpuztaren bidez azaldu bearra.

Orain, berriz, ez da iñola berdin. Nekatuta nagoenean etzait ajolik bere gorpuztasuna nere ondoan nabaitzea. Ez dago gorpuztzezko esirik. Baña, noizean bein, odolak eraginda besarkatu ta nereganatu nai dudanetan, nazka ematen dit bere gorpuztasun orrek: ez alegia, ezkongai-aldikoagatik, neure griña, joera, ta senen jopu ta katigu naizelako baizik. Guztiak menperatzen dituen indarraren jostallu arkitzea zait nardagarri. Ala irudituagatik ere, ez naiz azke. Ta azke izan nai dut nik. Neure esku!! Neuk izan bear dut nere geroaren aukeratzaillea (Ibid., 89-90).

Hortaz, Leturia kezkatzen duena ez da Mirenen gorpuztasunarekiko higuina bakarrik, baizik eta gorpuztasun horren beharra. Hau da, Mirenekiko erakarpena erabatekoa izan balitz ere, gaizki ikusten du desiren menpe egotea, ez baita gizakia erabat askea desirak asetu beharrean aurkitzen den neurrian. Eta gure Leturiak aske izan nahi du. Izaera estetikoa gaintu nahi duen etikoa da gure Leturia, hots, higuina sentitzen duelako, baina ez motibo berekoiak alde batera utzi nahi dituelako. Kasu honetan, Mirenek beteko du pertsona etikoak ezkontzaren baitan izan behar duen ustezko jarrera:

Miren´ekin bearrean beste batekin ezkondu izan ba nintz, zer gertatuko zitzaidan? Istillu onetan sartuta egongo al nintzan? Au bururatu dit deabruak azken gatean. Miren bera ote da gaitzen jatorria...? Loa galdu ta asko azterkatu ondoren, ezetz usten dut. Ona da Miren, biozti, etxekoi eta zintzoa. Biotzez maite nau. Zer gehiago arki nezkean beste emakume batengan? Ezer ez. Puntu onetara elduko nintzan edozeiñekin (Ibid., 91).

Leturiak, aldiz, ezkontzaren baitan jarrera berekoa izango du. Hona hemen Mirenen hitzak:

Beñere ez nauzu maite izan. Milla eskaera ta arren egiten zenituenen ere, etzenizkidan neri aiertzen, nigan jabekizun zegoenari baizik. Niganako zure amodioa jabekunde baten historia izan da. Zeure burua baizik ez duzu sekula maitatu. Zerekoi amorratua zera. Nola ez nintzan ni garaiz konturatu? (Ibid., 90-91).

Hitz horiek entzun eta gero ere Leturiak ez du jarrera aldatuko, bere burua besterik ez zaio axolako.

Ura ikusita, bigundu egin zait barnea. Betiko nere akatsa. Gaur, ordea, ozkiro pentsaturik, au daukasat garbito. Ez dutela bere malkoak egoera aldatu. Ots. Zergaitik aldatuko jokaeraz? Nere pentsamena ukatu al du? (Ibid., 91).

Horrela, bada, gure Leturia hasiera batean bihotzaren esanetara ibili bazen ere, orain arrazoia izango du bidelagun; eta Mirenen eta bien arteko elkarbizitza gero eta eramangaitzagoa denez gero, Parisera joatea erabakiko du.

Banoa emendik. Dena ezagutu nahi dut, dena dastatu nai dut; eta gero, ori guzia egiñik, aukeratu egingo dut.

Garbi dago, nere gardiz, neri gertatutakoa. Pentsatu gabe aukeratu nuen bidea (Miren), (Miren ez besterik ezagutu gabe). Bide egin arte; ta ortik datorkit frakasua. Neuk egin bear nuena zori utsari utzi nion ta oker irten zait. Nola ez? Zergaitik ez? Biotza al dugu bakarrik?

Ikusi nuen lenengo lilurari eldu nion, Egia ta Bidea arkitu nituelakoan; atsekabez beterik egiztatu dut, ordea, atzegoela orrelakorik, eta bidez naastu nintzala.

Orrexegaitik noa etxetik. Eta Paris aldera noa: bear den bezela nunbait aukeratu aal izatekotan, an aukera, diteke, noski. Dena ezagutuko dut, eta biotz txoroari uko egin ondoren, buruz aukeratuko dut ni beteko nauena, ots, nere bide egiazkoa (Ibid., 106).

Erabakia arrazoiz hartu du bai, bere baitan hausnarketa egin ondoren alegia, Mirenekin kontatu gabe ordea, bere buruan bakarrik pentsatuz. *Bizimodu etikoak*, aldiz, norberekeria alde batera ustea eskatzen du. Hortaz, gure Leturiak Pariserako bidea hartzen duenean ez du jarrera erabat etikoa izango.

Horretaz gain, azpimarragarria suertatzen da Leturiak bizimodu etikora erabateko jauzi egin aurretik Jainkoari, Absolutuari, eskaintzen dion gogoeta sakona (kasu honetan ez da Kierkegaarden ikuspegiaren arabera egingo, Unamunoren pentsamenduaren eragina erabatekoa izango baita).

2.3.2. Unamunoren eragina Leturiaren Jainkoaren eta erlijioaren ikuskeran

Leturiaren ustez, erlijioak gizakiaren xedea bizitzatik haratago jarri du lilurak mugarik izan ez dezan, zeren hala ez balitz, erabateko zorionaren itxaropena eta lilura amaitu egingo liriateke. Horregatik, gizakiak Jainkoa bere helburu gisa izendatu du. Hau da, heriotzak eragiten duen «ezerez»⁴⁰ sortzen duen atsekabea gozatzeko asmoz. Jainkoa, hortaz, gizakiaren desiren fruitua izango da eta erlijioarekin gure helburuek dimentsio berri bat izango dute. Zerutiarra izango dena alegia. Horrela, bada, gure itxaropenak eta lilurak izaera mugagabea izatera pasako dira.

[...] Gizonaren helburua zeruan jarriz, bide utsa biurtzen du biziera, ta itxaropenak eta lilurak gordetzeko aukera bakarra ematen dio gizonari. Erlijioari eskerrak bizitzatik kanpora joan da gure lorkizuna. Onela jokatu, erlijioen sortzailleak zein arte eta noraño sakonki ezagutu zuten gizonaren sustraia neurtzen da.

40. Kasu honetan Unamunoren ezerezaren ideia absolutu falta izango da.

Ondo zekiten aiek lilurak oro itzaltzen dirala urteakin, eta eriotzaren atzean jarri bear zala gizonaren itxarokizuna, onek iraunal zezan. Orretaz gañera, elburutzat Jainkoa bera jarritz, oker guziak baztertu zituzten, eta guztiz egokiro pentsatu zutela esan diteke.

Nai dutena esango dute «gaikoiak», bañan istoriaren agiria dago or, eta erlijioko sorkari agertzen ari da gizona bein eta berriz mende guzietan zear, Jainkoaren bearra da gizonaren sustraia bera: gizona ukatu gabe, ezin diteke au uka (Ibid., 120-121).

Erlijioak, giza asmakuntza izateaz gain, beste ezaugarri positibo bat izango du: mundukoien frakasoia agerian jartzen den moduan, erlijioaren okertasunaren berri inork ez jakitea. Gauzak horrela, erlijioaren baitan itxaropena beti izango da posible: «Gañera beste obari bat du erlijioak, kaxkarra ta erdi-farregarria ba da ere: mundukoien frakasua agiriko gauza den bezela, iñork ez daki ziur erlijioaren okertasuna. Onela, itxaropen iraunkorragoa izango da beti erlijioa, mundua baño» (Ibid., 121).

Bestaldetik, Leturiak bizitza gizakia perfekzionatzeko proiektu edo bide gisa ikusiko du: «Bestalde, bizitza obakunde bat bezela jotzean, zer-egiaña biurtzen da biziera, ots, bide bat, eta beste arrakasta aundi bat du au ere» (Ibid., 121). Eta ibilbidearen garrantzia azpimarratzeaz gain, bide horrek eragiten duen «larrimina» nabarmenduko digu. Kasu honetan, alabaina, bideak eragiten duen «larrimina» edo etsipena ez du Leturiak txartzat hartuko, beharrezkotzat baino. Izan ere, atsekabea eta egarri guztiak asetuak izanez gero, bizitza eginkizunik gabe geratuko litzateke eta.

Bearrezkoa iduritzen zait, beraz, orain beintzat, gizona griñaz beterik eta okertua dedilla: akats auek gabe, ez luke zer-egiañik izango, ots, biderik; eta gizonari bidea ta zer-egiaña ukatzen dizkionak bere izaera bera ukatzen dio, ibilli bearra bal-da gizonaren mamia, ta ez besterik.

Alde onetatik, beste gauza bat, ikusi uste dut: gaitza izatearen karia. Gizonaren izanak eskatzen ditu nere ustez bidegabekeria ta larri- miña. Auek bukatuko ba lira, edonolako atsekabe ta egarri guziak ase al ba litez, zein izango litzake gizonaren eginkizuna?

Onela, gizonak berez ibilli bear ba du, dena argitzen da. Ibilketa bat da, ortaz, bizitza (Ibid., 121).

Baina norantz ibili? Arrazoiaren bidetik egoera aztertuz gero, atsekabea gehiago murgiltzea eragingo du; zeren eta arrazoiak bidearen azkena ikustea beharrezkotzat baitu. Hau da, helburu jakin bat izatea. Horrela ez balitz, ibili beharrak ez luke zentzurik izango. Izan ere, jomuga jakitea beharrezkoa da absurdoan ez erortzeko. Jainkoaren kasuan, ordea, ezin gaitezke arrazoiaren bidez iritsi. Arrazoiak ez baitu Jainkoaren izaera «paradoxikoa» ulertzen. Hala, Jainkoarengana iristeko sinetsi egin behar da, hots, arrazoiak haratago joan.

Absolutuak zuzendu bear du nere bizitza ; zer balio izan dezake bestela onek? Zertarako genduke adimentua? Zertarako poz-yorana? Nun daude oñarri sendoak, aietan nik atsedena ar dezadan? Nun dago beren Iturria? Nun zaude Zu? Zutzaz maitemindu nai dut, zorion betea emateko Zeu bai-zera bide bakarra. Zugan izango

dut bear dudan pakea: erio-atsik ez daraman zure pake zoragarria... Agustin Deunarekin esango dut: «Zeuk esnatzen duzu (gizona) Zu goratuz gozaro dedin; zeren Zeure- tzat egin ginduzun, eta urduri dabilke gure biotza Zugan atseden arte».

Ez duzu, ordea, itzegiten. Entzun al ba neza zure deia ... Itzegin zazu, arren; mintza zakizkida, ta salbatuta nagoke!

Zein da Zuganako bidea? Artan aurrera abiatuko naiz azkar, eta ez dut geiagotan zapasaltorik emango.

Ikusi egin behar du! (Ibid., 123-124).

Orain arte ikusi dugunaren arabera, Leturiak Jainkoaren eta erlijioaren inguruan duen ikuskeraren baitan, Unamunoren presentzia Kierkegaardena baino handiagoa da. Hargatik, existentzialismoa, bitalismoan oinarritutako filosofia izateaz gain, gizabanakoaren izaera norberaren bihotzean eta ez arrazoian oinarritzen denez gero, forma ezberdinak hartuko ditu. Hala, giza baldintzan jarriko du bere enfasia eta gizakiari, filosofo gisa ulertuta, axolako zaizkion elementuak honako hauek izango dira: alde batetik, angustia eta larritasun bitalaren bidez agerian jartzen zaion giza izaera; eta bestetik, bere burua ezagutzea.

Gizakiak existentziaren erabateko zentzuaz gogoeta egin ondoren, bizitza guztiz ezegonkorra eta tragikoa dela ondorioztatzera iritsiko da. Eta bere izaeraren larritasunak edo angustiak «existitzen ustearen» posibilitatea azaleratuko dio, hots, «ezereza», heriotzarekin identifikatzen dena.

Horrenbestez, egoera horren aurrean, gizabanakoak bere finitutasunaren erabateko kontzientzia hartuko du eta balio berriak sortuko ditu «ezereza» ekiditeko. Hargatik, borroka eta sufrimendua, bizitzaren zentzu tragikoa ulertzeko tresna egokiak direnez gero, elementu positibotzat hartuak izango dira. Gizabanako existentzialistak, hortaz, bere izaera mugatuari eta saihestezina den heriotzari duintasunez aurre egin nahi dien banako «autentikoa» izan nahi du. Bere existentziaren xedea, bada, gizabanakoagoa izatea izango du. Talde bateko «kide huts» bat izateari uztea alegia. Gizaki «orokor» izateari utzi eta Unamunoren «hezur-haragizko izaki» bilakatzea izango du helburu. Horrek ez du esan nahi, ordea, gainontzekoengandik urrunduko denik «hezur-haragizko izakia»; zeren eta «bestearekiko» (Unamunok *el Otro* deituko duena eta, arestian aipatu dugun moduan, Kierkegaarden eta Sartreengan ere agertzen dena) hartu-emanen eta elkarbizitzan gauzatuko baita «bizitza autentikoa».

Giza izaeraren beste ezaugarri nagusietako bat «ezerez»ari aurre egiteko, lehen aipatu dugun moduan, Jainkoan sinetsi beharra izango da, hots, «Jainko-gosea». Premia horretatik objektibitatearen eta subjektibitatearen, arrazoiaren eta intuizioaren arteko gatazka sortuko da (fedearen kontzeptu existentzialistaren baitan irtenbidea topatuko duena, alegia).

Existentzialisten iritiz, kristautasunaren Kreazioaren dogmaren baitan, hots, Kristoren irudian (Gizon-Jainkoan) eta Trinitatearen ideian, arazo «paradoxikoak» azaleratzen dira.

Hori dela-eta, ondorioztatzen duguna zera da: erlijioa ezin dugula modu arrazionallean azaldu kontraesanean jauzi gabe. Zentzugabekeria handia da kristautasunaren «egia», hots, «Kristoren existentzia», modu arrazionallean azaltzea. Izan ere, gizabanako partikular bat, hezur-haragizko gizaki bat, Jainkoa izatea paradoxa bat da. Eskandaluzko zerbait, alegia. Giza arrazoiak gorrotatzen duena gainera. Eta frogatzeak frogatzearen objektua arrazionalizatzea suposatzen duenez gero, ezinezkoa suertatzen da irrazionala edota paradoxikoa den zerbait azaltzea.

Hala, fede kristaua, hots, Kreazioaren dogma, Jesukristo gizon-jainko moduan ulertuta, arrazoiari kontrajartzen zaio. Horregatik, fedea, logikoki ezinezkoa den horretan sinestea izango da. Unamunorentzat fedea borondatearen eta bihotzaren objektua izango da, ez arrazoiarena. Sinestea, beraz, sineste nahia izango da, arrazoiaren bidez ezin baita baieztatu Jainkoa existitzen den ala ez.

Leturiarentzat ere horrela izango da. Arrazoiak Jainkoaren existentziaren aurrean erakusten digun eszeptizismoak eta erlatibismoak ibiltze berak asetuko ez gaituela esan arren, ibilaldiaren bukaeran bakarrik jakingo dugu ziurtasun osoz Absolutua⁴¹ existitzen den ala ez. Hortaz, Jainkoarengana iristeko bide bakarra sinestea edo fedea izango da.

Ezin dateke ezer ziurpetu.

Aukeratu ta gero, ordea, absolutu guziaz zuzenetsi dakieke.

Nora elduko, Jauna?

Ibilli egín bear da, ibiltzeak berak beteko ez gaituela jakinda ere; eta itsuka ibilli bear da, artutako bidea “a posteriori” baietsi ditekkelako konsolabide bakarrean. Ikusi ez arren, siñistu egin behar da; ta fede orri bitzta osoa lotu. Federik gabe ezin eman diteke ezaguera pausurik:

Zein da, ortaz, fedearena baño egintza bidezkoago ta gizonezkoagorik? Gizon guziok egiten dugu itsutasun-aitor au ; eta denetan, eta une guzietan, iñoiz guziz garbi ta ozkiro ikusi ezin dezakegulako (Ibid., 127).

Geroago, heriotzaren gaiaren inguruko gogoeta egiten digu Leturiak eta ohartzen da heriotzaren gaia berarengan bakarrik aurkitzen ez dela. Hori dela-eta, heriotzari absolutu-maila emango dio (hemen ere Unamunoren eragina antzematen da: *Meditatio mortis*).

41. «Izugarria da au ikustea; bañan esandakoaren indarra aundia da, ta ezin uka diteke. Noraño esan dezakegu bere esku dela gizona? Nork esan dezake berak aukeratu dituela bere absolutuak? Nork bere erria maite du, ta ziñez uste du denetan ederrera ta maitagarriena dela. Orobat gertatzen da politikarekin, edo aberriarekin. Landare bezela gera: toka zain lur-puska maite dugu guztiz.

Bai, landareak bezelakoak gera...Emen jaio denak., emengoa maite du, ta emengoari zuzenesten dio; ta bitzta bera emango luke berea defenditzeko. Eta ez itsuka, bere ustez arrazoi osoa duelakoan baizik. Alaxe gertatu izan da gerretan, istoriak kusten digunaz: Egia ta Zuzenbidearen alde borrokatu uste zuten gudariak oro, eta orixe pentsatuko dute gerokoak. (Naita edo gogoz joan diranak, beintzat.) [...] Ortaz, oso erlatibuak dira absolutuak. Absoluturik ez dagoela esan diteke egiaz: ez dagn onetan batere geiegikeriarik» (Ibid., 126).

Eriotza da kondairaren kutsua, ta iltzeko tema duen gizon bakarra ez naizela ikusi dut, munduko arpegio irriberak ikustean nekez suma ba liteke ere.

Asolutu-malla ematen dio eriotzak biziari, eta alde onetatik, bere balioa txikitu ez- baña goratzen duela usten dut (Ibid., 128).

Hala, Leturiak, Unamunok bezalaxe, ez ditu isiltasuna eta bakea maiteko, heriotzarekin identifikatzen baititu.

Urduri jarri nau beti kanposantua betetzen duen pakeak. Ziztatzalle da ango pakea, ta asaldatu egiten du erraïetaraño. Zergatik kezkatzen gaitu bear dugun orretzek? Ixiltasuna nai dugu, eta bildur ikaragarria ematen omen du eremuko ixil osoak; loa ta atsedena bear ditugu, ta guziz ikaratzen gaitu lo beteak, baita beste batengan ikusita ere. Igesari emateko gogoa piztutzen du illaren geldiak (Ibid., 129).

Horrela, bada, geratzen zaigun bakarra heriotzaren aurrean borroka egitea izango da (berriro Unamuno): «Ibilli egin bear da; borrokarik gabe ez dago zorion-biderik» (Ibid., 129). Borroka bakarrik ez, «jauzi egin» beharra ere hor egongo da: «Beti onartzen dira aurre absolutuak. Ezin irten diteke utsetik, gero piskanaka ta etendurarik gabe eraikitzen joate arren. Jauzi egin bear da beti asieran: «intuizioa» dela, edo nai dugun eran deitu dezakegun lenengo oinkada. Izenak ez du ajolik» (Ibid., 130). Baina jauzi hori emateko orduan, ordean, adimenaz haratago joan beharra dago. Hala, fedea izango da oinarria.

Zuzia da adimentua, bai; bañan ugarte batean ematen zaigu, gau miñean, eta itxasoa igaro bear da, artaz legorrean baliatzeko. Ta itzali ez dakigun, jauzi egin bear da aurrenik, nai ta ez, zuzia eskuan. Sekulako jauzia, alajaña!

Egiari buruz, benetako aukeramenik ez du gizonak: ezin diteke osotoro aukeratu. Ez gera gai. Inguruko itxasoaz beste aldera bildurrik gabe ta igeritzen pasatzeko, sutzar gartsu bat bearko genuke, itzal etzedin, eta zuzi bat besterik ez daukagu. Makurtu egin bear burua: ez daukagu egiara iristerik, jauzi baten bidez abiatuak baizik. Eta gu geu ez gera gauza bearrezko jauzia emateko,

Nori deituko? (Ibid., 130-131).

Beranduago, Leturiak, gizakiaren xedea «egia» baino areago (arrazoitik eratorritako egia modua ulertuta), zorientasuna bilatzea dela esango digu. Gauzak, horrela, «egia logikoa» edo arrazionala zoriona bilatzeko bide bat bakarrik izango da, ez jomuga bera. Zorion-egarria, hortaz, egi mina baino biziagoa izango da.

Adimena edo arrazoia, kasu honetan, zorionaren etsai azaleratuko zaigu; zeren eta zoriona batik bat emozioa baita. Horrela, bada, Leturiak, Unamunok dioen moduan, egia ezberdinen aurrean gaudela esango digu. Bata ezagutzarena, hots, logikaren bidez eratoritzen dena; eta bestea, zorionarena edo bizitzarena, «egia oso» moduan definitua izango dena.

Gañera, ala predikatzeagatik ere, ez da egia gizonak geienik irrikatzen duena, zoriona baizik. Onetarako bide bat da egia, ez jomuga. Zalantzarik gabe, biziagoa da zorion-egarria egia-miña baño. Nork uka dizaidake au?

[...]Baña zerbait bada zoriona, emozio da. Ortaz zorionetik kanpora igitzen d adimentua. Arimaren baztarrean geratzen da berez.

Ots, postuladuak onartzen ditugu beti, oarrez ala oarkabeen, eta ez gera egia utsa atzemateko gauza. Ulermena atzeman dezakean egia, bestalde, zorionarekin zer-ikusirik ez du. Zertarako dut, ortaz, gidaritzat, adimentu aul au? Zergatik nere almen nagusiztat, neure aurka ba dago?

Bere flakia aitortu bear (Ibid., 131).

2.4. Leturia agnostiko

Erljioaren inguruan duen ikuskera azaldu ondoren, ordea, gure Leturiak dudak izango ditu fedearen besoetara jauzi egiteko orduan. Bere burua txiki edo ez-gai ikusiko baitu fedeak eskatzen duen sakrifizioa burutzeko orduan. Izan ere, bidea ez da erraza.

Egiarako bidea argitzeko argizagi bat daukagu; eta baso itoa ta piztiduna da igaro bear dugun oiana.

Alferrikakoa ez-bañan exkaxa zaigu argi- zagia. Geiegi altxatzen ha gera, zugazti- puska zabalagoa ikusten dugu, egiazki, bañan illunpe ikaragarrian naasia. Altxatzen es ba gera, berriz, obeto dakusagu; baña zer ote dago beste aldean? Urbildik argitzen du bakarrik adimenaren zuziak ; urrutitik illunpe heltzean itzaltzen da piskanaka, osto bat islatu ere gabe.

Bide bat aukeratu ezker, laguntza joda dugu bada gure argitxoa; edo inguruak ezagutzeko egokia ... Munduaren guzitasuna batera argitzeko, ziztriñegia.

Ortaz, zer ari naiz ni, ero au, argizagi bat eskuan oian izugarrian billaka? Denbora alperrik xautu besterik egingo ez dut, orain arte aurreko guziak galdu duten bezela, ta ez dut aiek baño geixeago ikusiko egiari buruz. Besteen frakasua kontuan artuko al dut? Ezin billa dezaket: argi diña ez daramat (Ibid., 133-134).

Leturiak fedeak eskatzen duen bideari uko egiten dionez gero, inoiz ez du jakingo Jainkoa existitzen den ala ez (agnostizismoa). Ez du irrazionaliatea edo «paradoxa» besarkatuko, arrazoiaren munduan geratuko da. Arrazoiak, bestalde, honako hau esango dio une honetan: «Nor naiz ni, bada? Nola jaio nintzan? Txiripaz etorri naiz mundura, txiripaz ezagutu zuten alkar nere gurasoak, eta ala Adan'ganaño. Eta jaio ondoren ere, Zoriak gidatu nau orain arte, ta millatan il nindekean. Eta il izan ba nintz, ezertan ere etzan nere utsunea nabaituko; ez bai-naiz ni iñor, ustekabe utsaren seme baizik» (Ibid., 134).

2.5. Mirenen gaixotasuna eta Konpromisoaren ideia

Gogoeta hau egin bezain pronto, Mirenen eskutitza jasoko du Leturiak; non Mirenek bere beharra duela jakinarazten dion.

Istant horretan ohartuko da Miren maite duela. Kasu honetan maitasuna ez da berekoia izango eta bere «nitasuna» gainditua izango da, hots, transzenditua (ez da transzendentzia erlijiosoa izango, immanentea baino). Leturiarentzat maitasunak, une honetatik aurrera, norberaren indibidualtasuna alde batera utzi eta gainerakoak zerbitzatzea esan nahiko du.

Gure Joseba besteenganako konpromisora, beraz, maitasunaren bidez iritsi da. Hala, Leturiaren xede nagusia orain besteak zerbitzatzea izango da eta ez Jainkoa bilatzea.

3. Txillardegi eta Modernitatearen auzia

Planteamendu honen guztiaren atzean, ordea, lan honen sarreratxoan ikusi dugun moduan, garai hartan Europak bizi zuen Modernitatearen krisia egongo da.

Modernitatearen auziaz, aitzitik, makina bat lan idatzi direla ezin dugu ukatu. Horien artean, ordea, bada, garai hartan «modan» zegoen autore bat, Roger Garaudy.

Bere lanetan, *Perspectivas del hombre* (Garaudy, 1970) lanean zehazkiago esanda, Modernitatearen krisiaz mintzo da eta bi etorburu aipatzen ditu krisi horren jatorrian: zientifismoaren porrota eta erlijioaren dogmatismoaren porrota.

3.1. Zientifismoaren porrota

Garaudy-ren arabera, Aguste Comte-k zirriboratu zuen ikuspegi zientifistak filosofoaren baztertzea eragin zuen.

Filosofoaren baztertze hori, ordea, XX. mendearen hasieran zientziak bizi izan zuen garapenaren ondorioz bertan behera geratuko da, bereziki, matematikaren alorrean garatu zen geometria ez-euklidearrarekin. Fisikari dagokionez, bestalde, bi iraultza handi bizi izango dira: alde batetik, Einsteinen erlatibitatearen teoria; eta bestetik, beranduago bizitu zen «kuantua» (quantum), zeinaren arabera espazioaren eta denboraren ikuspegi tradizionala bakarrik ez zen zalantzan jarriko, determinismoaren ikuspegian ere eragin handia izango zuen aurkikuntza horrek.

Txillardegik, bestalde, gai honen harira, arrazionalitatearen hegemonia salatzeaz gain, existentzialismoaren gaia lantzen zuten hainbat artikulu zientifiko-filosofiko argitara eman zituen. Hala nola *Gertakarien lekuko (I Alea)* izenburupean argitaratutako zientziari dagozkion artikuluak: «Betikoaz agia» (1958-II-24), «Denborari buruz» (1967), «Ilargirakoan» (1968-XII-4), «Nork Egia?» (1969), «Gero eta ziurrago» (1969), «Eztabaida zahar bat» (1969-III-15), «Zientzia eta hipotesi» (1970-X-13), «Kosmoari buruzko azken berriak» (1971-X-14), «Oraindik ere Einstein harrigarri» (1971-X-28), eta «Monte Palomar-en ondoko gogoetak» (1982-IV-4).

Lan horietan, laburbiltze aldera, existentzialismoaren gaia lantzeaz gain, gizakiaren txikitasuna unibertsoaren aurrean azaleratzen digu Jose Luisek. Hau da, zientziak (arrazoiak) ezin duela dena azaldu aditzera ematen digu, misterioari ateak zabalik utziaz. Hortaz, kasu horietan, arrazoiak erantzunik eman ezin diezagukeen kasuetan alegia, geratzen zaigun gauza bakarra fedea da. Fedeak, ordea, arestian esan dugun moduan, arrazoiak haratago joatea eskatzen du, hots, sinestea. Izan ere, paradoxa du oinarritzat. Planteamendu horrek, bestaldetik, Txillardegiri agnostizismoaren ateak irekiko dizkio, ez baitu ikuspegi zientifikoa edo arrazionala erabat ukatuko. Horrela, bada, errealitatearen eta unibertsoaren inguruko gogoetak egiteko orduan, misterioa (irrazionalitatea eta fedea ere saku honen barruan aurkituko

ditugu), arrazoiaren osagarri moduan ikusiko du. Hala, Jose Luisek, errealtatearen (eta ezagutzaren) itsaso zabalean, bi ozeano handi horien artean igeri egingo du (berriro Unamuno).

Einstein'en hiperesfera ori ez daukagu entenditzerik; eta agian ezin diteke konpreni. Bañan ulertzen ez dugun zerbait azaldu bearrean gera. Eta zergatik ulertu bearko genuke? Erantzun arrazoñalistak.

Atomoarenean, berriz, berdintsu gertatzen da. Heisenberg'en hipotesiak dionez leenago egiten da mundua ezin-ulertzeko, desegiten baño.

Gizonak ez dauka entenditzerik, xalboin-ponpoil ortatik at baitago kakoa. Nola ez? Eta ikus eziñean gabiltza; eta ibilliko ere gera, ene gardiz, aztamuka, beaztopaka... Zeren Jesukristo'k berak ala nai izan zuen, begietan lausotzat daukagun mintz segail au urra ez dakigun; eta ixildu baitzan askotan, bere ikasleen galderak geiegi ez argitzekotan.

Beti ixildu da Jainkoa.

Orrengatik ere, alperrik saiatuko gera egiaren oñarria progatu naiean. Bistan da au, irakurle. Jauzi egin bear, ikusi ez arren siñistu egin bear, irakurle..⁴²

3.2. Erlijioaren dogmaren haustura

Alta, puntu hau aztertzeke orduan, Txillardegik iruzkintzea hautu zuen Fulton J. Sheen-en *Religión sin Dios*⁴³ lana hartuko dugu aintzakotzat. Izan ere, lan hori erabakigarria izango da Txillardegik agnostizismoarekiko eta humanismo antropozentrikoarekiko zuen begikotasuna ulertzeko orduan (Jose Luisek bertan aurkitu baititu eskolastikari egiten dizkion kritiken oinarri filosofiko-teologikoak eta, ez hori bakarrik, Fulton J. Sheenek garai hartan indarrean zeuden Jainkorik gabeko erlijioen ikuskerak bistaratzen dizkigu. Garai hartako Hego Euskal Herrian, erabat katolikoa zen gizartearen, ikuspegi iraultzailea izango dena alegia.) Hortaz, goazen bada Txillardegik liburu horri buruz esaten diguna ikuskera.

Txillardegik esaten digunaren arabera, Fulton Sheenek planteamendu tomista duenez gero, garai hartan erlijioaren baitan geroz eta indar gehiago hartzen ari ziren eskolastikaren aurkako posturen aurka altxatuko da. Izan ere, joera horren ondorio zuzenak izango dira Jainkoaren ukoa oinarritzat duten planteamendu erlijioso berriak. Horien artean, Fulton J. Sheenek W. James, Alexander maisua, A. N. Whitehead, Russell, Croce eta Gerardo B. Smith pentsalariak izendatzen ditu.

Pentsalari horien iritziak azaleratzeaz gain, Txillardegik diosku, Fulton J. Sheenek Jainkoaren kontzeptu erratu horien guraso gisa Lutero, Descartes eta Kant izendatzen dituela. Hau da, pentsalari horiek eskolastikaren oinarriak ziren «grazia»ren, «ulermen»aren eta «borondate»aren oinarritzko esanahiak desnaturalizatzearen arduraduntzat jotzen ditu Fulton J. Sheenek.

42. Txillardegi (1985): «Betikoaz agian», in *Gertakarien lekuko (I Alea)*, Haranburu, Donostia, 17-18.

43. Sheen, Fulton J. (1958): *Religión sin dios*, Editorial Planeta, Bartzelona, (bigarren edizioa). Txillardegiren iruzkina, bestalde, honako hau da: «Fulton Sheen: Religión sin Dios/», *Egan, Suplemento de literatura del Boletín de la Real Sociedad Basconga-da de los amigos del País*, Real Sociedad Bascongada de los amigos del País, Donostia-San Sebastián, (1956) 5-6, 155-157.

Puntu honetan ez dugu asko sakonduko. Hori dela-eta, Luteroren kritikari bakarrik erreparatuko diogu. Izan ere, Kierkegaarden eta Unamunoren pentsamenduan erabateko eragina izan zuen protestantismoak eta, ez hori bakarrik, Leturiarengan ere eragin horren zantzuak antzeman ditzakegu.

3.2.1. Erreforma protestantearen oinarriak⁴⁴

Mendebaldeko Europan Elizaren barneko jokaera zitalek, barkamenen salerosketek batik bat, eta «doktrina faltsu»tzat jotakoek kristau asko kezkatzen zituzten. Halaber, Elizako hierarkian, Erromako Apezpikuarengan ere, zegoen ustelkeria estalgaitza beste kezka nagusietako bat zen. Izan ere, Elizarako izendapen andana emandako dirutzen truke banatzen ziren.

Horiek horrela, 1517an, Martin Luther-ek barkamenen salerosketen kontrako *95 tesiak* argitaratu zituen. Elizaren praktika hori gogor salatu zuen, baina ez zen bakarra izan. Garbitokia, Mariarenganako eraspina, santuen bitartekaritza, sakramentu gehienak edo Aita Santuaren aginpidea ere Luther-en kritiken jomugak izan ziren.

Martin Luther-en pentsamenduaren oinarriak

1. *Solus Christus* (Kristo bakarrik): fedearen oinarri bakarra Jesu Kristo da. «Inork ezin du beste oinarririk jarri, jarrita dagoena izan ezik, eta hori Jesu Kristo da» (Korintoarrei lehenengo epistola, 3: 11). «Izan ere, bakarra da Jainkoa, baita Jainkoaren eta gizonen bitartekoa ere: Jesu Kristo gizona» (Timoteori lehenengoa, 2: 5).
2. *Sola Gratia* (Grazia bakarrik): Kristo guregatik hil zen, eta heriotza eta piztuera horretan dugun sinesmena da salba gaitzakeen gauza bakarra. Salbamena Jainkoaren graziaren ondorio da soilik. Horrela inor ezingo da bere egintza onez harrotu, ezta horiek bere salbamena dakartela pentsatzera iritsi ere.
3. *Sola Scriptura* (Biblia bakarrik): errebelazio baliozko bakarra Biblia da. Haren gainerik ez dago inolako autoritate erlijiosorik.
4. *Sola fide* (Fedea bakarrik): fedea da, Jainkoaren graziaren laguntzaz, gizakia salba dezakeen bakarra. Gure salbamena ezin da inolako ekintzetan oinarritu, guk geuk ezin baitugu salbaziorako meriturik egin. San Pauloren arabera «Zuzena fedeagatik biziko da» (Erromatarrei, 1: 17).

Hori dela-eta, ikuspegi horren ondorio handiena gizakiaren berezko izaeraren eta «grazia»ren arteko bereizketa izango da. Horretaz gain, Luther-ek gizakiaren eta Jainkoaren arteko elkarriketa zuzena azpimarratzen zuen.

Hala, lehendabiziz, Eliza eta apaizeriaren bitartekari-papera ahultzen zen. Bataiatutako orenen apaiza izateko gaitasuna defendatu zuen. Bigarrenik, Biblia (salbaziorako iturri bakarra —*sola scriptura*—, usadioa baztertzen baitzuen) edonork irakur eta interpreta zezakeen, eta ez bakarrik apaizek.

44. In: <<https://eu.wikipedia.org/wiki/Luteranismo>>. Azkenengo aldiz 2016ko otsailaren 20an kontsultatua.

Horretaz gain, protestantismoarentzat gizakiaren berezko izaera izatez bekatuzkoa da eta «ekintza onak» burutzeak, aitzitik, ez digu «salbazioa» bermatzen. Horrela, bada, gizakiak azkenengo unera arte ez du jakingo «salbatua» izango den ala ez. Garrantzitsuena, hortaz, Kierkegaardengan eta Unamunorengan ikusi dugun moduan, fedea izango da.

Hori dela-eta, ikuspegi horren ondorio handiena, eskolastikaren oinarrizko elementuetako bat den «graziaren» eta izakiaren berezko izaeraren arteko bereizketa izango da (ez ahaztu «graziaren ideia» Jainkoaren Erdi Aroko ideiatik eratorria dela. Erdi Aroan, Jainkoa errukitsua agertzen zaigu eta, hargatik, Jainkoak gizakiari jatorrizko bekatutik babesteko «grazia» eman ziola uste zen. Gizakiak, ordea, opari horren truke baldintzarik gabeko maitasuna eskainiko dio Jainkoari. Grazia, hortaz, gizakiaren berezko izaeraren parte bilakatuko da. Erreformarekin, aldiz, «grazia»k izakiaren berezko izaeraren elementua izateari utziko dio).

Espainiar katolikoek, pentsa dezakegun moduan, protestantismoaren aspektu hau ez zuten oso ongi ikusiko, eskolastikaren dogmatismoaren oinarri garrantzitsuetako baten haustura ekarri baitzuen.

Txillardegik (ez ahaztu Kierkegaard eta Unamuno ere ikuspegi horren seme direla), bestalde, Euskal Herrian eskolastikaren indarraren aurka joateko oinarri teologiko-filosofiko irmoak topatuko ditu ikuspegi horren baitan.

3.2.2. Erlijio berriaren planteamendua

Erlijioaren ikerketa zientifikoak azkeneko bost mendeetan, hots, XVI. mendetik aurrera, aldaketa handiak pairatu ditu. Aldaketa horietan, neurri handi batean, arazoa bideratzeko modu modernoek eta ikerketarako erabiltzen diren metodo esperimentalek zeresan handia izan dute. Alta, mendeak aurrera egin ahala joera hori areagotuz joan da. XVI. mendeak «eliza berria» exijitzen zuen, XVII. mendeak, bestalde «kristo berri bat», XIX. mendeak «Jainko berri bat» eta XX. mendeak, azkenik, «erlijio berri» bat.

Eskaerahorienondoriozeta «aurrerapen»aren, «zientzia»ren eta «askatasun»aren izenean, Eliza sekta bat izatera pasa da. Kristo, halaber, «moralaren irakasle» gisa kontsideratua eta Jainkoa gauzen jarrera idealen sinbolo gisa hartua. Erlijioa, aitzitik, unibertsoarekiko jarrera lagunkoi moduan ulertzera pasako da. Erlijioaren ikusmolde berri hori, hortaz, aurrekoarekin alderatuz, oso bestelakoa izango da. Bere oinordetzan ezeztapen batzuk izango ditu eta gizakiaren gorespenarekiko itxaropen sutua izango du oinarritzat, eta ez Jainkoa.

Horrek guztiak erlijio berriaren ideia bulkatu du. Horretarako, beharrezkoa izan da teologia berriaren baitan txertatu nahi diren formula zientifiko berriak bultzatzea eta tradizionala eta dogmatikoa den orenen bazterketa egitea. Erlijioa, hortaz, Jainkoaren ideia berriztatu beharrean aurkituko da.

Zer da, hortaz, erlijio berri hori? Erlijio berri hori, laburtuz, Jainkorik gabeko erlijioa izango da. Hau da, tradizionalki ulertzen zen Jainkoaren ukoa. Erlijioak, XX. mendeko filosofoen eta teologoaren arabera, ez du Jainkoa objektu izango, gizakia baino.

Filosofia modernoa zientzia faltsu baten gainean eraiki izan da, hots, XVII. mendeko zientziaren gainean. Horrenbestez, zientzia hori uzteak, zientzia horren gainean eraikiak izan ziren filosofia- eta erlijio-ikuskerak bertan behera uztea ere ekarriko du.

Los así llamados sólidos fundamentos de la ciencia, sobre los que el último siglo construyó su anti-religión, puede ser en definitiva nada más que una débil torre de papel. «Los fundamentos sólidos de la física han sido hechos pedazos; por primera vez la Fisiología reconoce que no es sino un útil amasijo de conocimientos distintos del mismo montón de ruinas. Los antiguos fundamentos del pensamiento científico empiezan a ser ininteligibles. Tiempo, espacio, material, materia, éter, electricidad, mecanismo, organismo, configuración, estructura, modelo, función, todo necesita una interpretación nueva»⁴⁵.

Ukaezina da unibertsoaren ikuspegi zientifikoa aldaketa handiak sortzen ari direla, baina nahiz eta ideia horiek benetakoak diren ala ez oraindik ezin den baieztatu, ezin duguna errefusatu zera da: aurreko fisikarekin talka egiten dutela. Horrela, bada, testuinguru berri honek filosofia berri baten beharra azpimarratzeaz gain, erlijio berri bat ere eskatuko du, non zientziaren gizatiartzearekin batera, erlijioaren gizatiartzea ere gertatuko den. Horrela, bada, lehen Jainkoak betetzen zuen tokia, orain gizakiak beteko du. Jarrera horren ondorio nagusia humanismo antropozentrikoaren sorrera izango da.

Fulton J. Sheenek bere *Relijión sin dios* lanean gertakari hori azaltzeko orduan, aitzitik, zenbait autore erabiltzen ditu, hala nola Otton maisua, Alfredo N. Whitehead, Croce eta Gentile irakasleak eta Gerardo B. Smith. Pentsalari horien artean, ordea, Russell-en ikuspegiari erreparatuko diogu, Txillardegiren pentsamenduaren baitan (bereziki ikuspegi politikoari dagokionez) erabateko eragina izan zuen autoreetako bat izan baitzen.

Russellentzat erlijioa, Fulton J. Sheenen arabera betiere, honako hau izango da:

La religión, pues, en conclusión, según la doctrina de Russell, puede decirse que «recibe su fuerza del sentimiento de unión con el universo que es capaz de proporcionar. Puesto que la existencia de Dios queda negada, la religión nueva necesita ser «dependiente solamente de nosotros mismos... Nosotros, con nuestros ideales, debemos sostenernos solos y conquistar: interiormente la indiferencia del mundo». Es el hombre el que encierra este sujeto de la religión. «Pues en todas las cosas es conveniente exaltarla dignidad del Hombre, librándole tanto como sea posible de la tiranía de cualquier Poder no-humano»⁴⁶.

45. Sheen, Fulton, op. cit., 33. or.

46. Ibid., 48. or.

Russellen erlijioaren ideiarekin baitan, beraz, Jainkoa erlijioaren esentziatik deuseztatua izan da eta haren tokian gizakia jarria.

Lanaren puntu honetara iritsita, eta Fulton J. Sheenek Russellen erlijioaren inguruan zuen iritzia ikusi ondoren, Sartreren pentsamenduaren baitan ere ez al da antzeko zerbait gertatzen?

3.2.2.1. Sartreren humanismoa

Sartreren gizakia, determinismo orotik libre, Jainkorik gabe, «gizakiaren izaera» sortu beharrean aurkituko da. Bere bizitzan zehar hartzen dituen erabakien arabera (eta ez apriori) bere esentzia proiektatzen eta egiten doan gizon honek, bestalde, «larritasun»aren baitan sortzen ditu munduko balioak, eta, hala, bizitzari zentzua ematen dio.

Ezaugarri horiek oinarritzat dituen sartrearen humanismoak ez du humanismo klasikoaren ideiarekin zerikusirik izango. Existenzialismoak ez du inoiz gizakia xede gisa hartuko, zeren eta etengabe egiten ari den elementua baita gizakia. Ez dago, beraz, aurretik emaniko kultu egin behar zaion gizakiaren kontzeptu unibertsal ideal bat. Izan ere, humanismoaren ideia honek humanismo itxi batera garamatza eta, bidez batez, faxismora. Eta humanismo hau ez da Sartre aldarrikatuko duen humanismo izango. Sartre errebindikatuko duen humanismoa honako hau da:

Baina ba dango humanismoaren beste zentzu bat, honoan zera hau adierazten duena: gizona etengabeki dagoela bereganatik kanpora, bere burua bereganatik kanpo proiektatuz eta galduz ematen diolako gizonari existitzea, eta, bestetik, helburu transzendentalei segituz dezakeelako existitzea; gizona, gainezkadura berori delarik eta, gainezkadura horren erlazioan izan ezik objektuak atzitu ezin dituelarik, gainezkadura horren bihotzean eta erdian dago. Giza-unibertsotzat izan ezik, giza-subjektibitatearen unibertsotzat, ez da beste unibertsotzat (Sartre, 1988: 108-109).

Horrek guztiak, ordea, gizakiarengan transzendentzia mota bat eskatzen du eta ez du transzendentzia erlijiosoarekin zerikusirik izango. Sartreentzat unibertsotzat bakarria «giza unibertsotzat» izango da, hots, subjektuaren unibertsotzat. Gizakiaren osagarria den transzendentziaren batasun horrek, ordea, ez du «Jainko transzendente»aren adiera izango, baizik «gainditua den»aren esangura. Horrela, bada, gizakia ez da bere baitan giltzapetua egongo, Sartre «humanismo existenzialista» moduan definituko duen «giza unibertsotzat» batean murgildua baino.

Humanismo horren baitan, ordea, «beste»aren ideia inplikatzeko duen oinarritzeko esakunde bat bistaratuko zaigu. Hala, arestian ikusi dugun moduan, Kierkegaardengan «Maitatu lagun hurkoa zeuen burua bezala...» mandamenduan aurkitzen dugun moduan, Sartreengan «zer gertatuko litzateke mundu guztiak honela jokatu balu?» (zer izango zen bada gaur egungo Hego Euskal Herria garai hartako protagonistek frankismoaren diktaduraren aurrean jarrera pasiboa izatearen hautua egin izan balute?) esakundean aurkituko dugu humanismo antropozentriko horren lema nagusia.

Alta, humanismo horren azpian bakardadearen ezintasuna egongo da. Eta guda egiteko modu berri honetan (ezin dugu ahaztu Sartrek Erresistentziaren esperientzia lehen pertsonan bizi izan zuela), neurri batean edo bestean, gizabanakoa egoera horrekiko konprometitu aurkituko da. Jada ez da armada profesionalaren aroa izango. Gizakia gatazkaren parte eta epaile bihurtu da. Dena jokoan dago. Eta gizabanakoa arazo ororen aurrean, aske izatera kondenatua dago eta, bide batez, «askatasuna»⁴⁷ eta proiektu gisa definitua agertuko zaigu.

Hala, gure Leturiak, Miren gaixo zegoela jakin zuenean, ez da kasualitatea izango aberria ere aipatzea: «Miren'ek bear nau; nere aberriak bear nau; nereak bear naute. Berena naiz, eta berak gabe ezer ez naiz» (Alvarez Enparantza «Txillardegik», 1597: 139). Izan ere, *Leuriaren egunkari ezkutuan* «konpromiso»aren aldeko deiar dar sutsua egiten digu Txillardegik. Norberarengandik hasi eta maite eta sinesten dugun horretan gauzatuko den engaiamenduarena alegia (Txillardegiren kasuan, beste gauza askoren artean, Euskara eta Euskal Herria).

Horrenbestez, hori izango da *Leturiaren egunkari ezkutuan* azpian dagoen arima existentsialista, hain zuzen ere, Txillardegik bere bizitza osoan oso presente izan zuena.

Sartrearen «authenticité»aren aldeko dei sutsuek ere konpromiso politikoak hartzera bultzatu gintuzten. Eta laburki, hitz gutxitan, neure burua orduan definitu behar izan banu, honelako zerbait erantzungo nukeen, ustez eta nahikundez bederen: «Ni existentsialista abertzalea naiz; eta intelektual konprometitu, *engagé* frantsesez»⁴⁸.

4. Ondorioak

Honen guztiaren erdian, ordea, zein zen Txillardegiren benetako xedea?

Leturiaren egunkari ezkutuan azpian dagoen xede nagusia, labur-labur esan dezakegu, garai hartako euskal gizarteak, aldi hartan, bizi zuen lozorrotik esnatzea izan zela. Horretarako, arestian aipatu dugun moduan, existentsialismoaren ideia nagusiak erabiliko ditu Txillardegik. Hala, alde batetik heriotzaren (existentsialistek «ezereza»arekin identifikatuko dute) posibilitatea; eta bestetik, Absolutuaren edo Jainkoaren existentsiaren frogatze ontologikoaren ezintasunak sortzen duen absurdotasuna dela medio, Modernitateak eskaintzen digun «ustezko» zoriontasunak alienaziora bultzatu gaituela esango digu Jose Luisek (horren adibide Txillardegik Marilyn jartzen digu (Alvarez Enparantza «Txillardegik», 1983: 101-107); itxuraz mundu honetan neska gazte batek amets egin lezakeen guztia lortu, eta bere asegabatasunean heriotzara eramango duen hutsa aurkituko duen emakumea baita Marilyn). Alienazio horrek, ordea, ez gaitu asetuko eta, lehenago edo beranduago, gure benetako izaera azaleratuko da berriro. Hau da, «ezereza» (frankismoaren kasuan, beste gauza askoren artean, askatasunaren, euskararen eta euskal

47. Askatasun absolutua du oinarritzat Sartrearen pentsamenduak. Askatasun absolutuak, berriz, hainbat inplikazio ditu. Hala nola, erantzukizuna, autentikotasuna, fede txarra eta engaiamendua.

48. Alvarez Enparantza, Jose Luis «Txillardegik» (1995): *Euskal Herria Helburu*, Txalaparta, Tafalla, (2. edizioa), 140. or.

kulturaren galera). Horrela, bada, geratzen zaigun gauza bakarra benetako izaera (egoera) onartu eta egoera horren aurrean matxinatzea (jauzi egitea) izango da.

Hori dela-eta, kietismo batean murgildu ordez, gure bizitzaren agintea berreskuratzeko deia egiten digu Txillardegik, horretarako existentzialistengan oinarritzokoa den «askatasun»aren dimentsio erradikala azaleratuz. Hau da, guda osteko testuinguru historiko, politiko, ekonomiko eta sozialak pisu handia izan arren, bakoitzaren «hautuaren erabakimen askeak» duen eraldatze-gaitasuna eta konpromisoaren ideia bistaratzen saiatu zen Jose Luis. Horrela, frankismoan (eta gertakari historiko orotan) bizi zen egoeraren ikusle pasibo izateari utzi, eta gatazkaren parte eta epaile ziren kontzientzia piztu nahi zuen garaiko euskal gizartean.

Eta giro horren erdian, *Leturiaren egunkari ezkutua* idatziko du: lehen euskal eleberri moderno eta existentzialista. Modernitatearen paradigmaman oinarritzat zuen gizarte katoliko-eskolastikoan hautsak harrotuko dituen, eta, ez hori bakarrik, orduko euskal literaturaren baratzean gai harrotzak oinarritzat hartuz hazi berriak erein zituen. Eleberri ideologia hortaz? Neurri handi batean bai, garaiak ere hala eskatzen baitzuen.

Bibliografia

- Alvarez Enparantza, Jose Luis «Txillardegi» (1957): *Leturiaren egunkari ezkutua*, 1. argitp., Euskaltzaindia, Bilbo.
- , (1956): «Fulton Sheen: Religión sin Dios», in *Egan, Suplemento de literatura del Boletín de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*, 5-6, 155-157, Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, Donostia-San Sebastián.
- , (1985): *Gertakarien lekuko*, Haranburu, Donostia.
- , (1983): «Marily'ek bere burua hil du», in *Huntaz eta hartaz*, Elkar, Donostia, 101-107.

Txillardegiri eskainitako lanak

- Zenbaiten artean (2011): *El diario como forma de escritura y pensamiento en el mundo contemporáneo*, Institución «Fernando el Católico» (C.S.I.C.), Zaragoza.
- Zenbaiten artean (2012): *Hegats* buletina, Euskal Idazleen Elkarte, Bilbo, 49 (Txillardegiri eskainitako zenbaki berezia).
- Zenbaiten artean (2007): *Leturiaren egunkari ezkutua eleberriaren ekarpena XX. mendeko euskal narratibaren testuinguruan*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Zenbaiten artean (2013): «Txillardegi gogoan», *Jakin*, 194/195.
- Agirre, Joxean (1996): *Hitza hitz: Txillardegirekin solasean*, Elkar, Donostia-Baiona.
- , (1999): «Txillardegi, pintzelada lodietan», *Jakin*, 114.
- Agirrebaltzategi, Paulo (2013): «Hizkuntza zapalkuntzaren memoria eta euskalgintza: Txillardegi, euskarari ekinean», *Euskal Memoria Aldizkaria*, Euskal Memoria, Donostia, 17-21.
- Aizpuru, Alaitz *et. al.* (koord.) (2012): *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.

- , (2015): «Baginen eta bagara nor», *Jakin*, **208**.
- Aldabe, Koldo (1999): «Jose Luis Alvarez Enparantza “Txillardegi”: intelektual konprometitua», *Egunkaria*.
- Anaut Peña, Dabid (2013): *Euskararen kate hautsiak: hizkuntza zapalkuntzaren memoria*, Aise Liburuak, Andoain.
- Apalategi Idirin, Ur (2004): *Txillardegi/testuak*, KM Kulturunea, Gipuzkoako Foru Aldundia, Kultura Zuzendaritza, Donostia-San Sebastián.
- Aristi, Pako (1984): «Txillardegi: gizona trazendentzia eta heriotzaren arteko kontradikzioan bizi da», *La Voz de Euskadi*, Donostia-San Sebastián.
- Arrieta, Joxe Austin (2013): *Berriro eta behin: euskara dela eta Txillardegi gogoan*, Txalaparta, Tafalla.
- , (2012): «Itsasoaz honaindi Txillardegi (1929-2012)», *Euskera*, **57(1-2)**, 383-406.
- Arrizabalaga, Nerea (1999): «Txillardegi nobelagile», *Jakin* [on line], **114**.
- Arrizubieta, Martín de (1960): *Txillardegi, un gran novelista vasco*, [s.l.] [s.n.].
- Aulestia, Gorka (2001): «Un siglo de literatura vasca (IV, d). José Luis Álvarez “Txillardegi”», in *Sancho el Sabio: revista de cultura e investigación vasca / euskal kultura ta ikerketa aldizkaria*.
- Azurmedi, Joxe (1965): «Jainkoaren billa», *Jakin*, **20**, 38-46.
- , (2000): «Kierkegaard-en “egunkari ezkutua”», in Zenbaiten artean, *Txillardegi lagun giroan*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.
- , (1998): *Oraingo gazte eroak*, Luma, Irun.
- , (1999): «Txillardegiren saioa: hastapenen bila», *Jakin*, **114**.
- , (1999): *Ur su lur* [bideoa] [s.l.], Ikuska Multimedia.
- Azurmendi Ayerbe, María José; Aurrekoetxea, Gotzon; Ormaetxea, José Luis eta Apalategi Idirin, Ur (2004): *Txillardegi euskalgintzan* [hitzaldia, 2004-10-05, KM Kulturunea] / [Bideoa], Koldo Mitxelena Kulturunea.
- , (2009): «Jose Luis Alvarez Enparantza “Txillardegi”ren omenez», *Bat: soziolinguistika aldizkaria*, **71**, (2009, 2), 194. or., Euskal Kulturaren Batzarrea, Donostia.
- Bastarrika, Iñaki (1957): «“Txillardegi” Jaunari», *Jakin*, **5**, 99-102.
- , (1958): «Txillardegi Jaunari erantzuna», *Jakin*, **6**, 94-98.
- Biblioteca Municipal de Donostia-San Sebastián (ed.) (1995): *Txillardegi / Kultur Udal Patronatua*, Udal Liburutegia, Donostia.
- Davant, Jean Louis (2012): «Txillardegi euskara batuaren aita», *Euskera*, **57(1-2)**, 377-382.
- Eguzkitza, Andolin (1997): «Txillardegi edo fidelitasun baten biografia», *Hegats*, **15-16**, 101-104.
- Elustondo, M.A. (2009): «Ezkutuan sortu genuen “Yakin” Arantzazun», *Berria*, 2009ko maiatzaren 24an.
- Etxaniz, Nemesio (1957): «Leturiaren egunkari ezkutua», *Euzko-Gogoa*, orrila-garagarri (maiatza-ekaina), 113-114.
- Etxeberria, Pilartxo (1999): «Txillardegi hizkuntzalari», *Jakin*, **114**, 85-115.
- Euskaltzaindia (2000): *Txillardegiren bibliografia: 1956-1999*, Azkue Biblioteka, Euskaltzaindia.
- Fernández, Juanjo (1981): «“Txillardegi” : el euskara, en peligro», *El Viejo Topo*, **58**, 39-43.
- Gandiaga, B. (1057): «Zeurekin noa», *Egan*, **5/6**, 301-302.
- Gartzia Trujillo, Sebastian (2007): *J.L. Alvarez Enparantza (Txillardegi): existentzialismoa eta Jainkoa, itzalak baino argiak nabarmenagoak*, Instituto Diocesano de Teología y Pastoral, Descleé de Brower, Bilbo.
- Goenaga, Eider (2002): «Jose Luis Alvarez Enparantza, “Txillardegi”: hizkuntzalari eta idazlea», *Egunkaria*.
- Gorostitzu Mujika, Ainara (2004): «Intelektual militantea», *Berria*.

- Ibinagabeitia, Andima (1957): «Leturiaren egunkari ezkutua», *Euzko-Gogoa*, orrila-garagarri (maiatza-ekaina), 111-113. <<http://andima.armiarma.com/eugo/eugo36/eugo3622.htm>>.
- , *Idazti berriak [errezensioa] / Leturiaren egunkari ezkutua, Txillardegi: Ibinagabeitia'tar Andima*, in Zeruko argia.
- Intxausti, Joseba (1978): «“Txillardegi”rekin solasean», in *Euskal Herritik erdal herrietara*.
- Juaristi, Jon (1987): *Literatura vasca*, Taurus Ediciones, Madril.
- Kaltzakorta, Xabier (2003): «Txillardegiren euskal lanez», in *Ahokotasuna aztergai: VII. Jardunaldiak* [edizioaren arduradunak: Iñaki Gaminde, Juan Luis Goikoetxea eta Iñaki Sarriugarte], Mendebalde Euskal Kultur Alkartea, Bilbo, 201-200.
- Lasagabaster, Jesús María; Gartzia, Pruden eta Zapiain, Markos (2004): *Txillardegi nobelagintzan* [hitzaldia, 2004-10-04, KM Kulturunea] / [bideoa], Koldo Mitxelena Kulturunea.
- López Adan, E. «Beltza» (1999): «Txillardegiren pentsaera politikoa», *Jakin*, **114**, 67-83.
- Moreda, M. eta Gartzia, P. (2010): «Conversación con Jose Luis Alvarez Enparantza “Txillardegi”», *Tintimam*, **2**, 37-44, Vigo [s.n.].
- Olaziregi, Mari Jose (2002): *Euskal eleberraren historia: Santiago Onaindia ikerketa beka 1999*, Labayru Ikastegia, Bilbo.
- Oñederra, Miren Lourdes (1980): «Txillardegi metafisikaz bestaldetik», *Ere*, Donostia, 2. urtea, **19** (1980-01-24/31), 56-57.
- Ormaetxea, Txipi; Aurrekoetxea, Gotzon; Etxeberria, Pilartxo eta Salaberri Muñoa, Patxi (2000): *Txillardegi lagun-giroan*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.
- Rekalde, Yon (1978): «“Txillardegi” entre cultura y la política», *Punto y hora de Euskal Herria*, **80**, (1978-03-23/29), 17. or.
- Rodriguez, Fito (2012): *Txillardegi*, Erein, Donostia.
- , (2015): «Axularren galdegiteak eta Materraren ihardespenak (edo Mitxelenaren eta Txillardegiren arteko harremanak)», *EGAN*, **2015/1-2**; 183-213.
- Santamaría Ansa, Carlos & Txillardegi: *[Gutunak] 1963-1971 Santamaria[r]*, Donostia *[Eskuizkribua] / Txillardegi*, in Koldo Mitxelena Kulturunea.
- Sarasola, Ibon (1975): *Txillardegi eta Saizarbitoriaren nobelagintza: (irakurlearentzat gidaria)*, Kriseilu, Donostia, 11 or.
- Sudupe, Pako (2011): *50eko hamarkadako Euskal literatura I. Hizkuntza eta ideologia eztabaidak*, Utriusque Vasconiae, Donostia.
- , (2011): *50eko hamarkadako Euskal literatura II. Kazetaritza eta saiakera*, Utriusque Vasconiae, Donostia.
- , (2011): *50eko hamarkadako Euskal literatura III. Antzerkia eta hamarkadaren ikuspegi orokorra*, Utriusque Vasconiae, Donostia.
- , (2016): *Txillardegiren borroka abertzalea*, Elkar.
- Torrealdai, Joan Mari eta Ugalde, Martín de (1999): «Txillardegi eta Martin Ugalderen arteko gutunak (1961-1969)» [argitaratzailea: Joan Mari Torrealdai], in *Jakin*.
- Torrealdai, Joan Mari (1977): *Euskal idazleak gaur. Historia social de la lengua y literatura vascas*, Jakin, Oñati.
- , (2014): «Batasunaren bidea urratzen. Txillardegiren eragintza praktikoa», *Jakin*, **204**.
- Urkia, M. (1988): «Jose Luis Alvarez Enparantza “Txillardegi”ren oroitzapenetan: V. Biltzarra eta Fronte Abertzalea», *Punto y hora de Euskal Herria*.

- Villasante, Luis (1957): «Leturia-ren egunkari ezkutua», *Egan*, 5/6, (1957ko irail-abendua), 329-330.
- , (1957): «Leturia-ren egunkari ezkutua», *Egan*, 5/6, (1957ko irail-abendua), 328-332.
- Zabala, Juan Luis (2006): «Jesus Maria Lasagabaster, Literatur Kritikaria: "Nobela abentura baten idazkeraren abentura da"», *Berría*, 2006ko martxoaren 8a, 36. or.
- Zapiain, Markos (2007): *Txillardegia eta ziminoia*, Susa, Lasarte-Oria [etab.].

Existenzialismoa

- Abbagnano, Nicola (1959): *Filosofía de lo posible*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko.
- , (1955): *Introducción al existencialismo*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko.
- Antonelli, M.T. et al. (1958): *El existencialismo : crítica filosófica*, Escelicer, Madril.
- Blackham, H. J. (1979): *Seis pensadores existencialistas: Kierkegaard, Nietzsche, Jaspers, Marcel, Heidegger, Sartre*, Oikos-Tau, Vilassar de Mar, Bartzelona.
- Bobbio, Norberto (1949): *El existencialismo : ensayo de interpretación*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko.
- Brufau Prats, Jaime (1971): *Lineas fundamentales de la ontología y antropología de Jean-Paul Sartre en "L'etre et le néart": exposición y apreciaciones críticas*, Universidad de Salamanca, Salamanca.
- Castellani, Leonardo (1973): *De Kirkegard a Tomás de Aquino : introducción a la filosofía*, Guadalupe, Buenos Aires.
- Figal, Günter (2010): *Indiferenciación vital y distanciamiento: la actitud hacia sí en relación con Heidegger, Kierkegaard y Hegel*, Biblos, Buenos Aires.
- Foulquie, Paul (1973): *El existencialismo*, Oikos-Tau, Vilassar de Mar, Bartzelona.
- Fontan Jubero, Pedro (1994): *Los existencialismos: claves para su comprensión*, Ediciones Pedagógicas, Madril.
- Garaudy, Roger (1970): *Perspectivas del hombre : existencialismo, pensamiento católico, estructuralismo, marxismo*, Fontanella, Bartzelona.
- Moreno, César (2000): *Fenomenología y filosofía existencial*, Síntesis, Madril.
- Mounier, Emmanuel (1973): *Introducción a los existencialismos*, Guadarrama, Madril.
Hemendik aurrera lan hau aipatu behar dudana bakoitzean IAE laburdura erabiliko dut.
- Prini, Prieto (1992): *Historia del existencialismo: de Kierkegaard a hoy*, Herder, Bartzelona.
- Roubiczek, Paul (1968): *El existencialismo*, Labor, Bartzelona.
- Sartre, Jean-Paul (1988): *Existenzialismoa humanismo bat da*, Kriselu, Donostia. [Juana Atxabalek euskaratu eta iruzkinduak].
- Simon, Pierre Henri (1962): *Proceso al hombre*, Biblioteca de la Universidad Central de Venezuela, Caracas.
- Wahl, Jean (1971): *Historia del existencialismo : discusión y Kafka y Kierkegaard*, La Pléyade, Buenos Aires.

Kierkegaard

Euskaraz:

Kierkegaard, Søren (1994): *Seduzitzailearen egunkaria* [euskaratzailea, Juan Mari Mendizabal], Klasikoak, Bilbo, <<http://www.slideshare.net/hausnartzen/kierkegaard-seduzitzailearen-egunkaria>>.

Kierkegaard, Søren (2007): *Diapsalmata* [sarrera: Virginia Careaga Guzmán; itzulpena: Juan Mari Mendizabal Sarasua], Euskal Herriko Unibertsitateko Argitarapen Zerbitzua, Bilbo.

Limes bilduma: <<http://www.ehu.es/es/web/euskara/limes8>>.

Gaztelaniaz:

Kierkegaard, S. (2005): *Cartas del noviazgo* [traducción del francés de Carlos Correas], Editorial Siglo Veinte, Buenos Aires. También Leviatán.

———, (1993): *Diario íntimo* [selección y traducción por Mª Angélica Bosco de la versión italiana de C. Fabro en tres tomos de 1948-1951], Planeta, Barcelona.

———, (1961-1969): *Obras y papeles* [versión castellana inacabada del original danés de Demetrio Gutiérrez Rivero], Guadarrama, Madrid, 10 volúmenes.

———, (1988): *Mi punto de vista* [traducción de José Miguel Velloso], Aguilar, Madrid.

———, (1997): *Migajas filosóficas o un poco de filosofía* [edición y traducción del danés de Rafael Larrañeta], Trotta, Madrid.

———, (2000): *De los papeles de alguien que todavía vive / Sobre el concepto de ironía* [traducción del danés de Darío González, y Begonia Sáez Tajafuerce], Trotta, Madrid.

———, (2006): *O lo uno o lo otro. Un fragmento de vida I* [edición y traducción del danés de Begonia Sáez Tajafuerce y Darío González], Trotta, Madrid.

———, (2007): *O lo uno o lo otro. Un fragmento de vida II* [edición y traducción del danés de Darío González], Trotta, Madrid.

———, (2010): *Discursos edificantes. Tres discursos para ocasiones supuestas*, Escritos, V. bol., ISBN 978-84-9879, Trotta, Madrid.

———, (2008): *La enfermedad mortal* [prólogo y traducción del danés Demetrio Gutiérrez Rivero; nota preliminar de Óscar Parceros Oubiña], Trotta, Madrid.

———, (2006): *El Instante* [traducción del danés y presentación de Andrés Roberto Albertsen, en colaboración con María José Binetti, Óscar Alberto Cuervo, Héctor César Fecnoglio, Ana María Fioravanti, Ingrid Marie Glikmann y Pedro Nicolás Gorsd], Trotta, Madrid.

———, (2007): *Los lirios del campo y las aves del cielo* [prólogo y traducción del danés de Demetrio Gutiérrez Rivero; nota preliminar de Óscar Parceros Oubiña], Trotta, Madrid.

———, (2006): *Las obras del amor*, Sígueme, Salamanca.

———, (2007): *El concepto de la angustia* [traducción del danés de Demetrio Gutiérrez Rivero], Alianza Editorial, Madrid.

———, (1979): *El concepto de la angustia* [introducción de José Luis L. Aranguren], Espasa-Calpe, Madrid.

———, (2006): *Diario de un seductor*, Losada, Madrid. Baita Andrómeda, Buenos Aires, 2004 (traducción de Cristiza Pelizza) ere.

- , (1976): *Diario de un seductor / Temor y temblor* [traducción de D. Gutiérrez Rivero], Guadarrama, Madrid.
- , (2005): *Tratado de la desesperación: La enfermedad mortal por Anticlimacus*, Quadrata, Buenos Aires.
- , (2003): *Antígona* [versión española de Juan Gil-Albert], Editorial Séneca, Mexiko.
- , (2001): *La época presente* [traducción del danés de Manfred Svensson], Editorial Universitaria, Santiago de Chile, ISBN 956-11-1583-2.
- , (1998): *Estudios estéticos*, Ágora, Malaga.
- , (1960): *El amor y la religión*, Santiago Rueda, Buenos Aires.
- , (2004): *Los Diez Mandamientos*, Editorial Leviatán, Buenos Aires.
- , (1959): *Estética y ética en la formación de la personalidad* [traducción de Marot Armand], Nova, Buenos Aires.
- , (2007): *Johannes Climacus o el dudar de todas las cosas* [traducción, notas y estudio preliminar de Patricia Karina Dip], Editorial Gorlam, Buenos Aires, ISBN 987-22081-7-2.
- , (2009): *Poscriptum no científico y definitivo a Migajas filosóficas* [traducción de la edición inglesa e introducción de Nassim Bravo Jordán; prólogo de Leticia Valadez Hernández], Universidad Iberoamericana, Mexiko, ISBN 978-607-417-006-1.
- , (2011): *Para un examen de sí mismo recomendado a este tiempo*, Trotta, Madrid, Minima Trotta, ISBN 978-84-9879-208-9.

Bibliografía en español de la S.I.E.K. (*Sociedad Iberoamericana de Estudios Kierkegaardianos*).

Kierkegaarden pentsamenduaren gaia lantzeko erabili ditudan lanak:

- Amoros, C. (1987): *Soren Kierkegaard o la subjetividad del caballero. Un estudio a la luz de las paradojas del patriarcado*, Bartzelona.
- Bense, M. (1969): *Hegel y Kierkegaard. Una investigación de principios*, Mexiko.
- Bonifaci, C.F. (1963): *Kierkegaard y el amor*, Bartzelona.
- Collado, J.A. (1962): *Kierkegaard y Unamuno. La existencia religiosa*, Gredos, Madrid, sarrera, 15-16.
- Collins, J. (1970): *El pensamiento de Kierkegaard*, Mexiko.
- Franco Barrio, Jaime (1996): *Kierkegaard frente al hegelianismo*, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- Holmes Hartshore, M. (1992): *Kierkegaard, el divino burlador: sobre la naturaleza y el significado de sus obras pseudónima*, Cátedra, Madrid.
- Roberts, Gemma (1986): *Unamuno, afinidades y coincidencias kierkegaardianas*, Society of Spanish and Spanish-American Studies, Boulder, Colo., AEB.
- Suances Marcos, M. (1998): *Søren Kierkegaard: vida de un filósofo atormentado*, UNED, Madrid.
- Urdanibia, Javier (koord.) (1990): *Los antihegeliano: Kierkegaard y Schopenhauer*, Anthropos, Bartzelona.

Unamuno

Euskaraz:

Bizitzaren sentimendu tragikoak, in: <www.ehu.eus/ehg/klasikoak/jaitsi?id=19&f=doc>.

Gaztelaniaz:

- Unamuno, Miguel de (1995-2008): *Obras completas* [I. tomoa: Paz en la guerra, Amor y pedagogía, Niebla, Abel Sánchez, La tía Tula], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [II. tomoa: El espejo de la muerte, Tulio Montalbán y Julio Macedo, Tres novelas ejemplares y un prólogo, San Manuel Bueno, mártir, y tres historias más, Cuentos], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [III. tomoa: La esfinge, La venda, La princesa doña Lambra, La difunta, El pasado que vuelve, Fedra, Soledad, Raquel encadenada, Sombras de sueño, El otro, El hermano Juan, o el mundo es teatro, Medea], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [IV. tomoa: Poesías, Rosario de sonetos líricos, El Cristo de Velázquez, Rimas de dentro, Teresa, De Fuerteventura a París, Romancero del destierro], Turner, Madril.
- (1995-2008): *Obras completas* [V. tomoa: Cancionero, Poesías sueltas, Traducciones], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [VI. tomoa: Paisajes, De mi país, Por tierras de Portugal y de España, Andanzas y visiones españolas], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [VII. tomoa: Paisajes del alma, Nuevo mundo, [Diario íntimo] Recuerdos de niñez y de mocedad, Sensaciones de Bilbao, Cómo se hace una novela], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [VIII. tomoa: Ensayos], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [IX. tomoa: Ensayos, artículos y conferencias, Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca, Mi religión y otros ensayos breves, Soliloquios y conversaciones, Contra esto y aquello, Discursos y conferencias], Turner, Madril.
- , (1995-2008): *Obras completas* [X. tomoa: Vida de Don Quijote y Sancho, Del sentimiento trágico de la vida, La agonía del cristianismo, Prólogos, Aforismos y definiciones], Turner, Madril.

Unamunoren pentsamendua lantzer ordutan, haren lanak irakurtzeaz gain, erabili ditudan lanak:

- Blanco Aguinaga, Carlos (1975): *El Unamuno contemplativo*, Laia, Bartzelona.
- Cerezo Galán, Pedro (1996): *Las máscaras de lo trágico : filosofía y tragedia en Miguel de Unamuno*, Trotta, Madril.
- Federici, Mario (1974): *La imagen del hombre en la poesía de Unamuno*, Fragua, Madril.
- Fernández y González A.R. (1975): *Unamuno en su espejo*, Bello, Valentzia.
- Ferrater Mora, José (1943): *Unamuno: Bosquejo de una Filosofía*, Losada, Buenos Aires.
- , (1971): *Diccionario de Filosofía*, I. tomoa, Ed. Sudamericana, Buenos Aires, 1066-68.
- Fraile, G. (1075): *Historia de la filosofía española. Desde la Ilustración*, La Ed. Católica (B.A.C.), Madril.
- Granjel, L. (1957): *Retrato de Unamuno*, Guadarrama, Madril, 205-206.
- Guy, Alain (1964): *Unamuno et la soif d'éternité*, Editorial: Seghers, Paris.

- Jonhson, W.D. (1955): «Vida y ser en el pensamiento de Unamuno», in *Cuaderno de la Cátedra Miguel de Unamuno*, VI, 33-34.
- Lain Entralgo, Pedro (1975): *La generación del 98*, Espasa Calpe, Madril.
- López Quintás, A. (1970): *Filosofía española contemporánea*, La Editorial Católica, (B.A.C.), Madril.
- Marías, Julián (1943): *Miguel de Unamuno*, Espasa-Calpe SA, Madril.
- , (1973): «Antropología Metafísica», *Revista de Occidente*, Madril.
- , (1969): «Introducción a la filosofía», *Revista de Occidente*, Madril.
- , (1964): «La "meditatio mortis", tema de nuestro tiempo», *Revista de Occidente*, Madril.
- Masini, F. (1955): «L'existenzialismo spagnulo di Unamuno», in *Cuaderno de la Cátedra Miguel de Unamuno*, VI.
- , (1958): «Filosofia della morte in Miguel de Unamuno», in *Cuaderno de la Cátedra Miguel de Unamuno*, VIII.
- Mayà, J. (1960): *La teología de Unamuno*, Vergara, Bartzelona.
- Meyer, Francois (1962): *La ontología de Miguel de Unamuno*, Gredos, Madril.
- Paris, C. (1968): *Unamuno, estructura de su mundo intelectual*, Península, Bartzelona.
- Piñera, H. (1965): *Unamuno y Ortega y Gasset. Contraste de dos pensadores*, Univ. de Nuevo León, Mexiko.
- Pizán, Manuel (1970): *El joven Unamuno, influencia hegeliana y marxista*, Editorial Ayuso, Madril.
- Ribas, Pedro (2002): *Para leer a Unamuno*, Alianza Editorial, Madril.
- Runcini, R. (1956): «Realtà e ideale nel pensiero di Unamuno», in *Cuaderno de la Cátedra Miguel de Unamuno*, VII, 93. Or.
- , (1941): *Idealità e realtà nel pensiero di Miguel de Unamuno*, tesia, Univ. De Nápoles.
- Serrano Poncela, S. (1953): *El pensamiento de Unamuno*, Fondo de Cultura Económica, Mexiko, Buenos Aires.
- Soto Nolasko, Iñaki eta Soto Nolasko, Mikel (2006): *Miguel Unamunokoa* [Miguel de Unamuno], Elkar Argitaletxea, Donostia.
- Tomasso, V. De (1967): *Il pensiero e l'opera di Miguel de Unamuno*, Casa Editrice Licinio Cappelli, Stabilimento Tipografico di Roma, San Casciano.
- Van Der Grijp, R.M.K. (1963): «Ensueños. Un motivo en el pensamiento de Unamuno», in *Cuaderno de la Cátedra Miguel de Unamuno*, XIII.
- Zubizarreta, A. (1960): *Unamuno en su nivola*, Taurus, Madril.
- Cuadernos de la cátedra Miguel de Unamuno*: <http://campus.usal.es/~revistas_trabajo/index.php/0210-749X/index>.

Bestelakoak

- Zenbaiten artean (2011): *El diario como forma de escritura y pensamiento en el mundo contemporáneo*, Institución «Fernando el Católico» (C.S.I.C.), Zaragoza.
- Azurmendi, Joxe (2004): *Filosofia gida: filosofian aritzeko oinarriak: gida bibliografiko eta metodologikoa*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.
- Beneyto Pérez, Juan (1987): «La censura literaria en los primeros años del franquismo. Las normas y los hombres», *Diálogos hispánicos de Amsterdam*, 5, 169-180.
- Bradbury, Malcolm (1990): *El mundo moderno, diez grandes escritores*, Edhsa, Bartzelona.
- Branden, Nathaniel (2000): *La psicología del amor romántico : ¿qué es el amor? ¿por qué nace? ¿por qué crece? ¿por qué muere?*, Paidós, Bartzelona.

- Cervantes Saavedra, Miguel de (1998): *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, Optima, Bartzelona.
- Duby, Georges (1990): *El amor en la Edad Media y otros ensayos*, Alianza, Madril.
- Giddens, Anthony (1993): *Consecuencias de la modernidad*, Alianza, Madril.
- Guerrero Muñoz, J. (2004): *Las grietas de la modernidad*, Universidad Católica de San Antonio, Murtzia.
- Herrera Gómez, Coral (2010): *La construcción sociocultural del amor romántico*, Fundamentos, Madril.
- Illouz, Eva (2009): *El consumo de la utopía romántica: el amor y las contradicciones culturales del capitalismo*, Katz, Madril.
- Jimenez, Jon eta Olariaga, Andoni (2009): *Modernitatearen auziaz*, Jakin, Donostia.
- Jiménez, Mauro (2011): *Teoría y crítica de la novela existencialista*, Madril. Presentada en el Departamento de Lengua Española y Teoría de la Literatura y Literatura Comparada para optar al grado de doctor.
- Rubert de Ventós, Xavier (1998): *Crítica de la modernidad*, Anagrama, Bartzelona.
- Taylor, Gordon Rattray (1973): *Sex in History*, Harper Torch-books, New York.
- Touraine, Alain (1993): *Crítica de la modernidad*, Temas de Hoy, Madril.

